BIBLIOGRAPHIE EN HISTORIE

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER EERSTE SEPHARDIM IN AMSTERDAM

DOOR

SIGMUND SEELIGMANN

AMSTERDAM — MENNO HERTZBERGER — 1927

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

Voor mijn zoon Isac Leo Seeligmann
op zijn twintigsten verjaardag,
25 Tebeth 5687.

I.

Niet alleen voor de oude geschiedenis geldt Prof. David Cohen's beginwoord bij zijn ambtsaanvaarding: *de beoefenaars der oude geschiedenis beleven een gulden tijd* [1]). Ook de geschiedenis der Joden moeten we, met onze nieuwe vondsten en moderne hulpmiddelen, opnieuw bewerken. In een studiebijeenkomst van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland op 14 November 1926 heeft Prof. Dr. Israel Davidson uit New York een vluchtigen blik laten slaan op de beteekenis der Genizah voor de uitwendige en letterkundige geschiedenis der Joden in Palestina, Egypte, Noord-Africa en Spanje tot den tijd na Maimonides [2]). En voor veel vroegeren tijd hebben Arameesche en Grieksche Papyri en Ostraca ons ook voor de Joodsche historie nooit verwacht materiaal gebracht, waardoor tal van wezenlijke punten in onze vroegere opvattingen moeten worden gewijzigd. Tallooze aktenpublicaties der laatste jaren hebben ons de geschiedenis der Joden in de Middeleeuwen in alle landen, waar ze toen leefden, volkomen anders doen zien. Handschriftvondsten hebben plotseling geheele landstreken met een nieuw licht beschenen.

Al deze gebeurtenissen waren echter ook van invloed op de wijze van geschiedenis-beoefening. Men beschouwde de geschiedenis der Joden niet meer als iets geïsoleerds, maar bracht ze in samenhang met die der omgeving. En tevens paste men bij de bestudeering der Jodengeschiedenis dezelfde methoden toe, als bij die der algemeene geschiedenis.

Deze vooruitgang is overal merkbaar en deze telkens naar

1) D. Cohen: Het voorspel van Rome's Imperialisme. (8 November 1926) Groningen 1926, p. 5.

2) Zie ook S. Seeligmann: De Genizah, in De Vrijdagavond I D. I. n°. 25 van 12 September 1924 en Het ontstaan van het didactisch gebed (Pijoetim) in de Joodsche Liturgie, aldaar II. D. III. n°. 1 en n°. 3 van 3 en 17 April 1925.

voren komende nieuwe gegevens en moderne onderzoekingsmethoden, schenken hem die ernstig wetenschappelijk werk wil doen veel vreugde en geven hem veel voldoening. Waar hij telkens en telkens erover moet vallen, met welk een ongelooflijke lichtvaardigheid door niets gesteunde geschiedverhalen van boek tot boek en daardoor van mond tot mond gaan, zal hij bij eenigen wetenschappelijken ernst de strengste eischen aan eigen onderzoek stellen en bij het vastleggen van *historische feiten* met de grootste omzichtigheid te werk gaan. Natuurlijk moet inzicht en intuïtie bij den onderzoeker aanwezig zijn. Hij moet de nieuw gevonden feiten weten te combineeren en de oorzaak trachten na te gaan van het ontstaan der vroegere verkeerde opvattingen. Vooral moet hij zich vrijwaren tegen fantasiëen en zich bij het opbouwen der geschiedenis verplaatsen in de gedachtensfeer van den tijd, dien hij bestudeert en niet moderne, politieke modedenkbeelden op oude tijden overbrengen. Kennisneming van het beste, wat er op het gebied van geschiedenis-onderzoek in het algemeen en op het bijzondere terrein der Jodengeschiedenis verschijnt moet hem tot richtsnoer en toetssteen voor eigen studie worden. Hoe meer hij hiervan kennis neemt, des te meer zal zich zijn historisch intuïtievermogen verdiepen en zijn kritische blik, ook tegenover eigen kennen en kunnen, zich verscherpen.

Wie is niet, om slechts heel enkele boeken te noemen vol bewondering over Henry Malter's *Saadia Gaon, his life and works* (Philadelphia, 1921); Jacob Mann's *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs* (Oxford, 1920, 1922); Selma Stern's *Der Preussische Staat und die Juden I* (Berlin, 1925) en over zoovele *Einzeluntersuchungen* op het terrein van Joodsche geschiedenis, letterkunde en folklore in de publicaties b.v.b. van Hebrew Union College in Cincinnati of van de Hebreeuwsche Universiteit te Jerusalem?

En moet het niet ieder, die eenig wetenschappelijk gevoel heeft, droevig stemmen, dat we hier in Nederland nog officieel, als „eenige" Joodsche geschiedenis erkend zien, den inhoud van een boek, 'n drie en dertig jaar geleden verschenen en dat bij zijn verschijnen reeds door zijn homiletische geschied-

opvatting en door veel van zijn niet oorspronkelijk vergaarden stof verouderd was? Hij die niet in zelfvergoding eenmaal bestudeerde stof, als hoogste weten voor altijd beschouwt, maar het geweldig wetenschappelijk werk der laatste decennië̈n op zich heeft laten inwerken en het *dies diem docet* voor elke studie als richtsnoer neemt, zal het zeker met mij eens zijn. Ik zeg het Eduard König na: „Denn eine Bearbeitung „eines Gebiets, die nicht an den gegenwärtig erreichten Stand „der Forschung anknüpft und sie *in kritischer Auseinander-„setzung mit den Vorgängern* zu fördern sucht, ist *überhaupt „keine wissenschaftliche Leistung*" [1]).

Uitgaande van de gedachte, dat in de Joodsche wetenschap geen onderdeel van het geheel, volkomen mag worden vernalatigd ten koste van de nauwkeuriger bestudeering van een bijzonder gedeelte, heb ik mij in de laatste jaren telkens opnieuw verdiept in de geschiedenis der Joden in Nederland. Uiterlijke en innerlijke oorzaken brachten me telkens op dit terrein terug. Er lag in mijn studie een lijn. Lang archief-onderzoek, — en ik zeg het met zelfvoldoening, dat ik de eerste was in 1899, die op het Amsterdamsch Archief systematisch een onderzoek begon ten behoeve der Jodengeschiedenis van Amsterdam en het eerste materiaal ervoor uit de Puyboeken heb gepubliceerd —, heeft mij stof voor veel detailwerk gegeven, totdat ik op 30 Januari 1923 in het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in mijn voordracht: *Moses Mendelssohn's invloed op de Nederlandsche Joden* [2]), brekende met de algemeene opvattingen over de geschiedenis der Joden hier te lande, een geheel nieuwe karakteristiek dezer Nederlandsche Joden gaf. Daarna heb ik een diepergaand onderzoek ingesteld, waarom het karakter der Joden in Nederland zóó was, als ik het had geschetst en heb in een voordracht: *Het Marranen-probleem uit*

1) Vorwort van 13 Oktober 1926 in zijn Die Psalmen. Gütersloh 1927.

2) Zie Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland. II. Amsterdam, Menno Hertzberger, 1915 p. 70 en 71 en S. Seeligmann: Die Juden in Holland. Eine Charakteristik. Simonsen Festskrift. Kopenhagen, 1923 p. 253—257.

oekonomisch oogpunt, op 30 Maart 1925 in het K. Oudheidk. Genootschap te Amsterdam de resultaten van mijn onderzoekingen openbaar gemaakt [1]). Ik heb door het Marranenprobleem als geheel te zien, gemeend te kunnen aantoonen, dat deze Marranen om oekonomische redenen Portugal hebben verlaten; dat, hoewel in den beginne Antwerpen, sedert het begin der zeventiende Eeuw Amsterdam het centrum voor deze internationale Marranen-nederzettingen was en dat hun terugkeer tot het Jodendom, niet aanleiding tot hun vertrek uit Portugal en hun vestiging elders is geweest, maar — soms zelfs niet voorzien — gevolg.

Sedert ik deze opvatting, naar ik meen, als eerste heb gegeven, zijn er een aantal detailstudies van hooge kwaliteit verschenen, die prachtig materiaal ervoor naar voren hebben gebracht. J. A. Goris: *Étude sur les Colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 á 1567.* (Louvain, 1925) en Lucien Wolf: *Jews in the Canary Islands.* (London, 1926) zijn voor dit vraagstuk hoogst belangrijke bronnenpublicaties en bronnenstudies. En bovendien heeft de laatste in zijn voordracht *Jews in Elizabethan England*, waarvan mij tot nu toe alleen een uitvoerig referaat ter beschikking staat, [2]) ook over de Londensche Marranen weer veel nieuws weten te zeggen.

Naast de groote lijnen, die ik in mijn twee vorige studies in de eerste plaats wilde geven, heeft toch ook detailonderzoek nog mijn volle aandacht gehad. Eenigen tijd werd ik door het persklaar maken der nagelaten dissertatie van wijlen Helena Poppers naar de bestudeering der geschiedenis der Joden in Overijsel gebracht [3]).

De resultaten van eenige nieuwe onderzoekingen over de eerste Sephardim in Amsterdam wil ik hier geven. Tal van

1) In zijn geheel opgenomen in Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland. III. Feestbundel L. Wagenaar. Amsterdam, Menno Hertzberger, 1925. p. 101 tot 136 en S. Seeligmann: Die Juden in Holland. Niederländisches Jahrbuch 1924. II. München [1925]. p. 207 tot 220.

2) The Jewish Chronicle n°. 3007 van 26 November 1926, p. 19 en 20.

3) Helena Poppers: De Joden in Overijsel, van hunne vestiging tot 1814. Amsterdam, Menno Hertzberger, 1926.

detailpunten vragen nog nadere studie, onderzoek in notarieele en andere archieven of er inductief aanvulling en bevestiging voor mijn conclusies te vinden is.

Waar in het tweede deel van mijn betoog bibliographie, als waardevolle hulpwetenschap der historie, mij in staat heeft gesteld veel der te nemen conclusies te trekken, wil ik tevens met mijn studie een eeresaluut brengen aan de nagedachtenis van Menasseh Ben Israel die driehonderd jaar geleden op 1 Januari 1627 (Vrijdag 13 Tebeth 5387) het eerste geheel Hebreeuwsche gebedenboekje in boekdruk te Amsterdam voleindigde[1]).

II.

Het eerste punt, dat ik wil behandelen is het jaar der komst van de Portugeesche Joden naar Amsterdam.

Hierbij moeten we één zaak duidelijk voor oogen houden. Het gaat niet om de stichting van een Joodsche gemeente als Vereeniging of Stichting in modernen zin, maar om de vraag, wanneer zijn de eerste Marranen hier in Amsterdam gekomen en wanneer hebben zij gemeenschappelijk een daad gedaan, waardoor zij zich weer als Joden manifesteerden.

Het is zeker, dat reeds in den loop der XVIe Eeuw hier enkele Marranen hebben geleefd, maar zij werden niet als Joden gevoeld en hebben zich ook niet als zoodanig bekend gemaakt. Deze enkelingen zijn voor ons vraagstuk: wanneer treedt de komst der Marranen in Amsterdam als verschijnsel in de geschiedenis der stad zelf naar voren van geen direkt belang. Hun aanwezigheid en vermoedelijke opwekking voor Marranen in Portugal of Antwerpen om naar hier te komen, was misschien oorzaak voor de latere vestiging; maar naar buiten trad deze voorgeschiedenis niet.

Dr. J. Hartog te Doorn, verdienstelijk historicus, die reeds in de Januari-aflevering 1875 van den Gids een opstel over

1) Zie S. Seeligmann: Een driehonderdjarig Jubileum, in De Vrijdagavond. III, n°. 39 van 24 December 1926.

De Joden in het eerste Jaar der Bataafsche vrijheid [1]) had doen verschijnen, publiceerde in *De Tijdspiegel* 1898 een opstel: *Eene Bladzijde uit de geschiedenis der Joden in ons Vaderland (1770)*. Hierin wees hij op een verhandeling in vier vervolgen over het Jodenvraagstuk, zouden we geheel modern zeggen, die in het tijdschrift *De Koopman* opgenomen was [2]). Dit tijdschrift was in 1768—1776 te Amsterdan bij Gerrit Bom in zes deelen uitgegeven en had reeds vroeger Dr. Hartog's aandacht, bij zijn studies over de Spectatoriale Geschriften, gehad.

In zijn aanteekening op art. XII van zijn verhandeling schrijft de auteur of redacteur van den *De Koopman* (II, p. 444) het volgende:

„De eerste Portugeesche Jooden kwamen hier in ao. 1528 „aan; doch het meerder getal eerst in de jaaren 1530 en 1550. „Zij wierden hier met open armen ontvangen. In 1619 werd „hen in Holland de openbare godsdienstoefening toegestaan".

Hartog had dit jaar 1528 gewoon overgenomen zonder er veel aandacht aan te schenken.

Wijlen Dr. M. Wolff heeft in zijn serie opstellen in Blok's Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde [3]) dit, ook overigens n.m.m. slechts als journalistieke bron bruikbare stuk van dezen plannenmaker, als historisch bronnenmateriaal gebruikt en op grond van de vermelde noot geschreven: „Terwijl nu echter deze vestiging van Hoog- „duitsche Joden slechts sporadisch was, neemt het aantal „Joden, dat zich in ons land, ook in Amsterdam, komt ves- „tigen, belangrijk toe, reeds sedert 1528, het jaar waarin, „voor zoover we kunnen nagaan, het eerst Portugeesche „vluchtelingen zich in Amsterdam hebben gevestigd . . . .

„In een zeer interessante verhandeling, geschreven door een „blijkbaar ontwikkelden Portugeeschen Jood, wordt op deze

---

1) De Gids. 1875, I, p. 116—152. Herdrukt in zijn: Uit de dagen der Patriotten. Amsterdam, z. j. p. 195—238.

2) De Koopman. Deel II. Amsterdam 1770. n°. 54, 55, 56 en 57. Het stuk is geteekend „Mordechai van Aron de . . . . ."

3) Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. Haag, 1911. Deel V. N. Reeks p. 366.

„vestiging in 1528 gewezen in het tijdschrift „De Koopman" „en dit door de redactie bevestigd."

Later heeft mr. I. Prins in het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland op 1 Mei 1924 een voordracht: *Een Hollandsch-Joodsch Hervormingsplan uit het jaar 1770*, over onzen plannenmaker gehouden en over het jaartal 1528 gezegd: „In deze opmerking stelt de Redacteur, evenals zijn „Correspondent zulks doet, de eerste komst der Joden naar „Nederland in het jaar 1528, doch dat het meerder getal eerst „in de jaren 1530 en 1550 hier aankwam. M. i. vereischen die „stellige mededeelingen nog eens een nauwgezet onderzoek".

Reeds eerder had Prof. H. Brugmans, die aan het tijdschrift *De Koopman* in het *Tiende Jaarboek* (1912) *van Amstelodamum* een uitvoerige studie had gewijd en ook in een voordracht op 29 Mei 1916 bij de opening der tentoonstelling *Het verdwijnend Ghetto* in het Stedelijk Museum, het jaar 1528 van onzen plannenmaker, als dat der komst der eerste Portugeesche Joden in Amsterdam aangenomen [2]).

---

1) Zie Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland II, 1925, p. 87 en 88. In zijn geheel opgenomen in De Vrijdagavond 1924, n°. 48 vv. Het citaat aldaar n°. 53, p. 425 col. 2.

2) Zie (officieel verslag) Algemeen Handelsblad van 29 Mei 1926. Av. Tw. Bl. p. 6 col. 3. Opening Ghetto Tentoonstelling. H. Brugmans: De topographische ontwikkeling van het Amsterdamsche Ghetto: „. . . In 1528 weken vele Maranen, zoogenaamde „schijnchristenen uit Portugal uit naar Amsterdam, en in 1549 is „er sprake van een bepaling volgens welke alle Joden, die nog geen „6 jaar hier woonden, moeten vertrekken. Al staat het dus vast, „dat vóór 1528 Joden te Amsterdam hebben gewoond, men weet „niet of het er veel waren". — Ook G. P. Rouffaer en J. W. IJzerman in hun uitgave van: De eerste Schipvaert der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman 1595—1597. Deel II, Haag, 1925 (Linschoten Vereeniging n°. 25) schrijven aldus, waar zij als toelichting op p. 26 tot de mij alsnog onbegrijpelijke beschrijving van Bantam in het reisverhaal „*Sy zijn schier ghelijck Joden in ons landt*", o.a. schrijven: „Men bedenke hierbij, dat er in 1528 reeds „Spaansche Marranos („getemde zwijnen" = crypto-Joden) — naar „Amsterdam uitweken . . . . (voordracht Prof. Brugmans d.d. 29 „Mei 1916 te Amsterdam)." Ook op de achterzijde der volgende Plaat 5 komen zij op die plaats nog eens terug. Ook hier is mij de bedoeling niet duidelijk. — Mr. I. Prins schreef hierover in het Jubileumnummer van het Maandblad *Mizrachie* X, n°. 1, Juni 1926, p. 17 en 18.

Nu is naar mijn meening dit jaartal 1528 in „*De Koopman*" niets anders dan een citeerfout. Reeds 15 Februari 1911 schreef ik dit Dr. M. Wolff naar aanleiding van zijn opstel.

Op een vroegere bladzijde (p. 438) in het artikel van den plannenmaker, die op verschillende plaatsen blijk geeft weinig historisch inzicht te hebben, wordt als *eenige bronnenopgave* in zijn opstel, bij de toelichting op art. IV voor „*gementioneerde resolutiën*" geciteerd: „men zal die in de Codex „Batavus ..... aangehaald vinden."

Daar, in van Zurck's *Codex Batavus* (Ed. 2 p. 466) leest men nu: „Dat veele Joden door de inquisitie in Portugael a. 1530 „en 1550 hier [d. i. naar de Nederlanden, niet naar Amster„dam, waar trouwens van Zurck niet leefde] „zijn gekomen, „blijkt uit de Placcaten van Brabant op die jaren, zo ook uit „Grot. Hist. Belg. ad a. 1598." *Dit* jaar nu bedoelden plannenmaker en De Koopman-redacteur en 1528 is, er kan geen twijfel aan zijn, alleen een citeerfout.

We kunnen dus gerust 1528, evenals trouwens 1530 en 1550, die op de Plakkaten in Brabant zien, bij elke verdere geschiedbeschouwing voor Amsterdan uitschakelen.

Ook het door Arturo Farinelli in zijn studie *Marrano* [1]) aangehaalde versje *De Marano* uit de *Poemata* van Scaliger (s. l. 1574), kan niet als bewijs voor Marranen toen in de Noord. Nederlanden dienen, daar het niet van Josephus Justus Scaliger, den beroemden Leidschen hoogleeraar, maar van zijn vader Julius Caesar Scaliger is, die reeds 1558 overleed en niet hier te lande is geweest.

III.

De tweede vraag is nu 1590 of 1593. Dit is gemakkelijk duidelijk te maken. Bij de Barrios, den dichter-veelschrijver,

---

1) Arturo Farinelli: Marrano. (Storia di un vituperio). Genève, 1925, p. 55. — Jul. Caes. Scaliger: Poemata omnia. s.l. In bibliopolio Commeliano, 1600, p. 175.

in zijn *Casa de Jacob* (Amsterdam, 1684) p. 8 v. lezen we in vrije vertaling het volgende [1]).

„Allen die Godsnaam aanroepen zullen worden gered, pro-„feteerde de Profeet Joël. Temidden van de verschrikkingen „der wreede inquisitie riep Hem Mayor Rodrigues aan, om te „worden gered met haar echtgenoot Gaspar Lopez Homem, „haar zonen Manuel en Antonio Lopez Pereira en hare doch-„ters Maria Nunez en Justa Pereyra. Manuel en Maria gingen „scheep naar Holland met hun oom Miguel Lopez naar „Joodsche tijdrekening in 5350, dat is 1593 naar christelijke „tijdrekening. De Engelschen, die toen tegen Spanje oorlog „voerden, namen deze schepen gevangen" en — ik bekort nu — een Engelsch hertog werd op de mooie Maria Nunez verliefd, Koningin Elizabeth hoorde ervan en ontbood haar bij zich, reed met haar door de straten van Londen en gaf op Maria Nunez' verzoek het schip vrij. Deze wees den hertog af, omdat zij in Amsterdan het Jodendom wilde aannemen. En dan verder: „In 1598 toen haar moeder Mayor Rodriguez „met haar kinderen Antonio Lopez Pereyra en de beroemde „Justa Pereyra van Portugal kwamen werd het huwelijk „tusschen Manuel Lopez Homem en de heldhaftige Maria „Nunez en van Justa Pereyra met haar neef Francisco Nunez „Pereyra gesloten."

De data van de Barrios wemelen van drukfouten. Wat nu hier foutief is 5350, dat zou 1590 zijn of het opgegeven 1593 moet van buitenaf worden onderzocht. In mijn *Ueber die erste jüdische Ansiedelung in Amsterdam* [2]), had ik in November 1902 geschreven: „. . . . Ausserdem ist das erste Datum in „dem *Puyboek* . . . . , wie ich es in . . . . De Joodsche Cou-„rant I, 1902 n°. 6 publiciert habe, der 28. November 1598, „an welchem, Manuel Lopez Home und Maria Nunez stan-„desamtlich „aufgeboten" wurden. Maria Nunez war damals „23 Jahre alt. Im Jahre 1593 folglich 18 — im Jahre 1590

1) De text herdrukt in Carl Gebhardt: Die Schriften des Uriel da Costa. Amsterdam, Menno Hertzberger, 1925, p. 234.

2) S. Seeligmann: Ueber die erste jüdische Ansiedelung in Amsterdam, in Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde. Hamburg (Breslau), 1906. (Heft 17), p. 4.

„wäre sie jedoch erst 15 Jahre alt gewesen; da nun an dem „von de Barrios her bekannten „Roman", dass sie in Enge- „land war etc., wie es auch vom Philippson in „Jakob Tirado" „bearbeitet ist, gewiss ein historischer Kern ist, hat die „Annahme eines Alters von 18 Jahren eher Berechtigung, „wie von 15."

Mijn opvatting in deze werd o.a. door Gebhardt en da Silva Rosa gevolgd [1]). Tegen deze motiveering, zonder over het jaar in beschouwing te treden, schreef Prof. Gotthard Deutsch van Hebrew Union College in Cincinnati, de zeer rationalistische historicus in een opstel getiteld *Wahre Geschichten und interessante Geschichten*, in de *Allgemeine Zeitung des Judentums* (1914): „Zu den Heldinnen der Sage scheint mir auch „die an Abenteuern und Schönheit so reiche Maria Nunez „zu gehören, welche als eine Art Schutzgöttin die jüdische „Gemeinde in Amsterdam gründen half. Die Argonautenfahrt „ist verdächtig, da es in Holland schon unter Alba's Statt- „halterschaft, wie Graetz selbst angibt und selbst noch „später, wie wir aus Berichten päpstlicher Nuntien und aus „Befehlen der Regierung wissen, Marranen gab. Es war „daher natürlich, dass diese Marranen von dem Augenblick „an, wo die nördlichen Provinzen sich unabhängig erklärten, „ihr Judentum offen bekannten, 1581. Sigmund Seeligmann, „der sehr gewissenhafte Forscher opfert mit einem Hoff- „nungsseufzer den schönen Roman und glaubt es müsse doch „an der Geschichte etwas Wahres sein. Nun ja, etwas „Wahres!" [2])

Een aantal maanden geleden vroeg mr. I. Prins mij mijn oordeel over een plaats in de door M. L. van Deventer uitgegeven *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd* [3]).

---

1) Gebhardt op. cit. p. 235. — J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam 1593—1925. Amsterdam, Menno Hertzberger, 1925. p. 1.

2) Allgemeine Zeitung des Judentums. Berlin, LXXVIII, n°. 17. Van 24 April 1914, p. 203, col. 1.

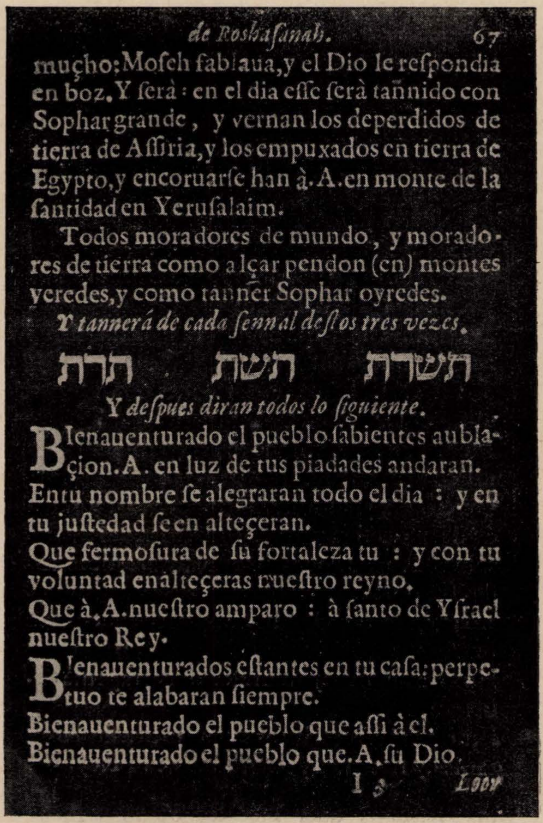
3) M. L. van Deventer: Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd. Deel II, 1593—1602. Haag, 1862.

Onmiddellijk begreep ik het belang dezer plaats en hoe ze voor mij licht bracht in al den twijfel omtrent het vestigingsjaar der eerste Sephardim in Amsterdam. Het was ook een juiste weerlegging van Deutsch's kritiek op mijn geloof aan den historischen kern van het Maria Nunez verhaal.

Frankrijk, Engeland en Nederland waren alle sedert 1596 met Spanje in oorlog. Noel de Caron was sedert 1590 Agent der Staten van Holland te Londen. De zuiver politieke verhoudingen interesseeren ons in dezen samenhang niet. Alleen belangrijk is voor ons, dat niettegenstaande den oorlogstoestand de Nederlanders handel bleven drijven met Spanje en dat Elizabeth, deze Nederlandsche schepen als contrabande naar Engelsche havens liet opbrengen.

Caron had voortdurend de handen vol om de schepen met inhoud en bemanning los te krijgen. Zijn missiven in dat deel van van Deventer's boek zijn daar vol van. Zoo lezen we in van Deventer's inleiding (p. XXXI): „Het opbrengen „der Nederlandsche schepen, zoo nadeelig en tijdroovend „voor den handelaar herhaalde zich telkens, zonder dat ver„toogen daar tegen iets uitwerkten. In het najaar van 1596 „lagen weer tal van onze koopvaarders in de Engelsche „havens, door de vloot die naar Spanje gezeild was, opge„bracht. In het volgende voorjaar eveneens (CVI)."

In dit 106de stuk, een brief van Caron aan de Staten Generaal van 27 April 1597 O. St. uit Londen, komt nu de volgende merkwaardige passage voor (p. 150 v.): „Sedert myne weder„compste hebben alhier diversche coopvaerders, schepen van „den lande, comende uyt Spanjen, aengehaelt ende innege„brocht geweest, waervan eenige ontslagen syn, d'ander noch „in arreste .... Daer heeft een van de selve schepen, te „weten van Vlissinge, daer meester op is Willem Pieters „geheel ontlaeden geweest, ende syn alle de goederen in de „packhuysen van de Coninginne gebracht...." (hij vertelt verder, dat men dacht, dat er schepen bij waren met goud van den Koning van Spanjen aan boord) „..... ende in „effecte meende, dat dit schip van Vlissinge een daervan was, „te meer dat het gevonden wiert niet verre van Calis ende „omtrent Blankenes, ende voorts hadde vier Portugeesche

de Roshaſanah. 67

muçho: Moſeh fablaua, y el Dio le reſpondia en boz. Y ſerà: en el dia eſſe ſerà tañnido con Sophar grande, y vernan los deperdidos de tierra de Aſſiria, y los empuxados en tierra de Egypto, y encoruarſe han à. A. en monte de la ſantidad en Yeruſalaim.

Todos moradores de mundo, y morado-res de tierra como alçar pendon (en) montes veredes, y como tañner Sophar oyredes.

Y tannerá de cada ſennal deſtos tres vezes.

תשרת תשת תרת

Y deſpues diran todos lo ſiguiente.

Bienauenturado el pueblo ſabientes aubla-çion. A. en luz de tus piadades andaran.
En tu nombre ſe alegraran todo el dia: y en tu juſtedad ſe en alteçeran.
Que fermoſura de ſu fortaleza tu: y con tu voluntad enalteçeras nueſtro reyno.
Que à. A. nueſtro amparo: à ſanto de Yſrael nueſtro Rey.

Bienauenturados eſtantes en tu caſa: perpe-tuo te alabaran ſiempre.
Bienauenturado el pueblo que aſſi à el.
Bienauenturado el pueblo que. A. ſu Dio.

I 3 Loor

Blad uit den „Orden de Roshasanah y Kipur" in 1617 te Amsterdam gedrukt. Waarschijnlijk de eerste Hebreeuwsche letters in metalen typen te Amsterdam gebruikt.

Cliché van De Vrijdagavond.

„coopluyden op, ende een Portugeesche dochter in mans „habiten gecleet . . . ."

„. . . Ende nopende de Portugezen, het schynt dat die „naer Amsterdam willen trecken, oick dat deze Portugesche „dochter (die een eeldochter is) aldaer oick soude trecken „om getrout te worden, dat haere ouders in de inquisitie in „het heylich huys, soo sy 't noemen, sitten".

Deze Portugeesche adelijke jonge dochter, die naar Amsterdam wilde trekken om te trouwen in gezelschap van vier Portugeesche kooplieden is niemand anders dan Maria Nunez van Lissabon, wier vader aldaar in den kerker der inquisitie gevangen was en die 28 November 1598 „oudt 23 „jaren wonende — op de Oude Zijds Voorburghwal — ge- „assisteert met Sr. Duarte Fernandez dewelcke verclaarde „present geweest te hebben in Lisbona, dat de vader int „huwelyk consenteerde ende met Manoel Lopez Pereira hare „broeder" haar drie Zondaagsche afkondigingen aanvroeg om te trouwen „met Manoel Lopez Home, van Porto a Porto, „oudt 27 jaren, wonende op de Oude Zijds Voorburghwal, „geassisteert met Sr. Pero Home syn vader ende Maria Nunez „syn moeder ende Miguel Lopez Home syn oom." [1])

En op 15 Augustus 1598 ervoor, was (waarschijnlijk) de zuster van den bruidegom ook Maria Nunez geheeten, met Duarte Sarayva in het Puyboek ingeschreven [2]).

Door dit merkwaardig bericht van Caron staat het nu wel vast, dat Maria Nunez in Londen was geweest en dat er een *Argonautenfahrt* vóór haar komst naar Amsterdan plaats heeft gehad. Weliswaar kunnen we niet alle details van den roman verifieeren, maar de historische kern is voor ons duidelijk. Tevens zien we dat de reis naar Emden en de komst van Ury Halevy met deze Marranen niets te maken heeft.

---

1) Gemeente Archief Amsterdam. Puyboeken n°. 665 fol° 27 verso. Het eerst door mij gepubliceerd, De Joodsche Courant I, 1902, n°. 6. Gebhardt, op. cit. p. 235.

2) Aldaar fol° 22 verso. Gebhardt, loc. cit. — Haar moeder wordt hier Branca Nunez, niet Maria Nunez genoemd. Duarte Sarayva komt, zoover mij bekend, niet meer in Amsterdam bij de Sephardim voor. Hij heeft vermoedelijk (als Marraan) Amsterdam weer verlaten.

Als we nu weten, dat deze eerste Marranen eerst in de tweede helft van 1597 naar Amsterdam zijn gekomen en niet reeds in 1590 of 1593, beide jaartallen zijn dus bij de Barrios fout, dan begrijpen we ook dat Hugo Grotius voor het jaar 1598 in zijn *Jaerboeken en Historiën* de aanwezigheid van vluchtelingen uit Portugal vaststelt [1]).

Nog een heel sterk bewijs voor het jaar 1597, als nog een bewijs noodig mocht zijn, zou ik in het volgende willen zien. Door de Barrios en de lateren kennen we het verhaal van de godsdienstige bijeenkomst op den vooravond van den Grooten Verzoendag, die door een schout werd gestoord, daar hij meende met een geheime bijeenkomst van roomschgezinden te doen te hebben. Ik acht ook hier den historischen achtergrond van het verhaal juist, hoewel ik ook bij een hernieuwd onderzoek op het Gemeente-Archief, geen authentieke bron ervoor kon vinden. Maar als zulk een verdenking kon ontstaan, moet ze door het feit veroorzaakt zijn, dat een katholieke dienst op *Zondag* zou zijn gehouden en in het jaar 5358 was de vooravond van Grooten Verzoendag werkelijk op *Zondag* 21 September 1597.

En nu wil ik een geheel in de lijn van mijn opvatting van het Marranen-probleem liggende hypothese uiten, die nog meer, dan het nu en vroeger medegedeelde in strijd is met de tot nu toe gegeven voorstellingen. Ik heb den indruk, dat deze groep Marranen om Mayor Rodrigues toen ze in Amsterdam kwamen, geenszins de bedoeling hadden openlijk tot het Jodendom terug te keeren. Dat dit eerst eenige jaren later gebeurde. Mij leiden hierbij de volgende overwegingen.

Het feit van den dienst op vooravond van Grooten Verzoendag 1597, dat ik als historisch wil aannemen, kan niet als bewijs voor het afleggen van hun Marranendom gelden, omdat we uit tal van inquisitie-dossiers en ook van elders weten, dat op de verschillende plaatsen, waar de Marranen als Katholieken hebben geleefd, ze toch altijd uit atavistische piëteit (om het zoo eens te noemen) onder de grootste gevaren zelfs in het geheim diensten op *Kipur* (Verzoendag) hebben

1) Zie mijn *Het Marranen-probleem uit oekonomisch oogpunt*, Overdruk p. 6.

gehouden. Ook van Antwerpen en Londen weten we dat. Uit mijn bibliographische mededeelingen in den vervolge zal dit nog worden toegelicht.

Steun vindt mijn opvatting door de mededeeling van de Barrios, als vervolg van het geciteerde stuk over Mayor Rodrigues, dat haar zoon Antonio Lopez Pereyra, de broer van Maria Nunez, weer Amsterdam heeft verlaten: „passo „despuez adonde fue Contador Mayor del Rey de España y „balido del Conde Duque", *elders heenging waar hij Grootbetaalmeester van den koning van Spanje werd* (de andere titels ken ik niet [1]). Hieruit blijkt toch in ieder geval, dat hij als Katholiek een hooge betrekking bij den koning van Spanje ingenomen heeft. En bovendien vertelt de Barrios, ik citeer nu uit Castro's Keur [2]), dat zijn zuster Justa Pereyra, die hier met Francisco Nunez Pereyra Home, haar neef, trouwde, (hij stierf 14 Februari 1625 en werd te Oudekerk begraven), dat zij: „twee kinderen door den dood verloren had en dit „daaraan toeschreef, dat haar man nog niet besneden was „en dat zij zich toen van hem afzonderde", totdat Ury Halevy hem in den Joodschen bond had opgenomen. Hij nam toen den naam David Abendana aan, zoo ook op den grafsteen, en zij dien van Abigaël.

Zonder op het oogenblik Ury Halevy in ons onderzoek te willen betrekken — (het wil mij voorkomen dat de mededeelingen in de *Memoria para os siglos futuros* met het jaar van Ury Halevy's komst 5364 d.i. 1604 naar Amsterdam, hoe langer hoe meer aan waarschijnlijkheid winnen [3]) — mogen we uit het medegedeelde wel afleiden, dat ook deze leden van dit gezin in den beginne niet als Joden hebben geleefd.

Maar het allermerkwaardigste is wel, dat we uit de Puy-

---

1) Zie den text bij Gebhardt, op. cit. p. 234.

2) D. Henriques de Castro Mz.: Keur van Grafsteenen op de Ned.-Port.-Israël. Begraafplaats te Oudekerk. Leiden, 1883, p. 52.

3) Over de *Memoria* zie mijn *Ueber die erste jüdische Ansiedelung*. Ze is herdrukt bij Gebhardt op. cit. p. 236 v. en in het Duitsch vertaald, aldaar p. XI v. — Een Engelsche vertaling onder den titel *Account of the first settlement of the Spanish and Portuguese Jews in Amsterdam* stond in n°. 1 en volgende der The Jewish Chronicle te London, 12 November 1841 v.v.

boeken weten, dat alleen de heldhaftige Maria Nunez in 1598 is getrouwd, maar dat alle andere mededeelingen van de Barrios hierbij veel later plaats vonden. Zoo was de inschrijving van Justa Pereyra, de bovengenoemde jongere dochter van de haar assisteerende moeder Moi Roys (d.i. Mayor Rodriguez) eerst 8 September 1605 met haar neef Francisco Nunez Homem, „van Porto de Portugal, oud 28 jaren wo„nende op de Oude Zijds Voorburgwal, geassisteert met „Branca Nunez, weduwe van Pedro Home", (die tusschen 1598 en 1605 hier is overleden, zonder dat we weten waar hij begraven is) en een dag later 9 September 1605 was de inschrijving van den broer van Maria Nunez en Justa Pereyra, van den toen 23 jarigen Manoel Lopez Pereyra de Ilja de Madeira, geassisteert door Gaspar Lopez zijn vader, (deze was dus na 1598 aan de kerkers der inquisitie ontsnapt en naar hier uitgeweken) met zijn bruid Bretis Nunez de Porto de Portugal, dochter van den overleden Pedro Home en geassisteert door haar moeder Branca Nunez [1]).

De begrafenisregisters der kerken die vóór de Alteratie roomsch waren en waar er na Katholieken nog werden begraven zouden ons hieromtrent misschien nog wat kunnen leeren. Ik had nog geen gelegenheid het te onderzoeken. Ook in Antwerpen vinden we immers in de Kathedraal de graven van de Ximenessen bijvoorbeeld [2]) en in Alkmaar in de Groote Kerk die der Duarte's [3]).

Cardozo de Bethencourt schreef in een nog te citeeren artikel in 1904 [4]), dat hij de bundels uit het archief te Lissabon over de vervolging van de familie Manuel Lopez Homem eerstdaags in het licht wou geven. Ik weet niet of dit gebeurd is. Ze zullen zonder twijfel waardevol materiaal over het ons interesseerend onderwerp bevatten.

De sluitsteen voor deze opvatting, dat dus de eerst hier-

---

1) Gemeente Archief Amsterdam. Puyboeken. n°. 665, fol°. 221 verso.

2) Verzameling der Graf- en Gedenkschriften van de Provincie Antwerpen. Eerste Deel. Antwerpen, 1856, p. 34 col. 2 en 49 col. 1.

3) C. W. Bruinvis: Israëlieten te Alkmaar. Z. p. 1912, p. 3 en 4.

4) Nieuw Israël. Weekblad, Jg. 39, n°. 47 van 6 Mei 1904. Ook als Overdruk, p. 4.

gekomen Marranen, tot ongeveer 1605 zou ik willen zeggen, als schijnchristenen bleven leven, evenals in Antwerpen, Hamburg en Londen, zou wel zijn het bewijs, dat de oorzaak van de openlijke bekentenis tot de „*Joodsche Natie*" te behooren in stede van tot de „*Portugeesche Natie*" in zuiver politieke en oekonomische overwegingen lag, toen het behooren tot de laatste hier ter stede gevaren en nadeel bracht en het zich bekennen tot de eerste voordeel. Daar het materiaal hierover door een ander is gevonden en verwerkt wil ik er niet op ingaan [1]).

IV.

Misschien zal men tegen deze hypothese willen aanvoeren, dat we toch weten, dat de eerste Synagoge der Gemeente Beth Yaacob op Nieuwjaarsfeest 5358 (d.i. Zaterdag 13 September 1597) is gesticht en dat als eerste Chacham Joseph Pardo uit Saloniki is beroepen, die van 5358 (1597) tot zijn overlijden 5380 (1619) zijn functie vervulde [2]).

Dan stel ik ook hier tegenover, dat hiervoor geenerlei bewijzen aan te voeren zijn. Ook de ontstaansgeschiedenis der drie gemeenten *Beth Yaacob*, *Neve Salom* en *Beth Israël* moet n.m.m. aan een geheel nieuw historisch onderzoek worden onderworpen.

Uit het tot nu toe besprokene blijkt reeds duidelijk, dat de gemeente Beth Yaacob niet in September 1597 „de eerste Synagoge op Nederlandschen bodem" zal hebben ingewijd, toen waarschijnlijk slechts heel enkele familieleden der Rodriguez-Pereyra-familie hier waren.

Dat Joseph Pardo eerst veel later hier kwam wil ik nu uiteen zetten. Dat Chacham Pardo de eerste Chacham der

1) Dit materiaal is verwerkt in het boek van mr. I. Prins: De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de 16de eeuw. Amsterdam, Menno Hertzberger, 1927. Ook over andere hier besproken personen zijn daarin nog gegevens te vinden, die mijn mededeelingen zullen aanvullen.

2) Zie b.v.b. D. H. de Castro: De Synagoge der Port. Israël. Gemeente te Amsterdam. 's Gravenhage, 1875, p. 7.

gemeente was, bleek nog kortelings toen op Zondag 5 December 1926 bij de droeve plechtigheid der teraardebestelling van wijlen Chacham Palache, dien ik met weemoed hier wil gedenken, op zoo treffende wijze naar overoud gebruik op het graf een *Haskabah* (gebed voor de zielerust) werd gezegd voor alle Opperrabbijnen der Gemeente, in welker kring nu na 104 jaren weder een was opgenomen, en deze *Haskabah* begon met Chacham Pardo, zeker Chacham Joseph Pardo.

De bron voor de antedateering van de komst van Joseph Pardo naar Amsterdam is waarschijnlijk een *Livro de eleiçoens do K. K. de Amsterdam.* Dit zijn registers in handschrift, waarin alle officieele benoemingen bij de Portugeesche Gemeente ingeschreven worden. Wanneer ze zijn ingesteld is mij niet bekend, maar zeker is het voor mij, dat op het oogenblik der invoering de oudere tijd, vooral naar de Barrios, is bijgewerkt.

Ze beginnen met den reeds besproken datum Ros Hasanah a° 5358 d.i. 13 September 1597 en de *Pauta dos Hahamim dos Kehilot* begint met „Joseph Pardo, Kahal Bet Jaacob eleito (gekozen) anno 5357, faleceo (gestorven) 5380." [1])

Dat dit niet juist is kan uit de levensbeschrijving van Joseph Pardo blijken, over wien we vrij veel materiaal hebben, zonder dat het in een der Nederlandsche werken, ook niet van den allerjongsten tijd, is gebruikt. In mijn in 1900 geschreven artikel *Amsterdam* in de Jewish Encyclopedia [2]) had ook ik de Castro gevolgd en van Pardo geschreven: *in office from 1597 to 1619.* Cardozo de Bethencourt uit Lissabon schreef reeds 6 Mei 1904 [3]): „Ik zou kunnen bewijzen, dat „Pardo in 1597 niet in Amsterdam was" en in 1905 heeft

1) Ik neem dit over uit een MS.-Exemplaar, waaruit ik voor mij tot 1686 de namen heb gecopieerd. Het was n°. 2133 in den Veiling-Catalogus Gebr. Levisson (Proops.). Amsterdam 4—13 Februari 1901. Het handschrift werd door Dr. N. Porges-Leipzig gekocht en kwam voor in diens MSS.-Catalogus. Rudolph Hönisch-Leipzig. Liste 3. n°. 49, Juli 1921. Nu in het bezit van het Jewish Theol. Seminary te New York.

2) Jewish Encyclopedia I, New York, 1901, p. 537 col. 2.

3) Nieuw Israël. Weekblad. Amsterdam Jg. 39, n°. 47 van 6 Mei 1904. Ook als Overdruk, met den titel: *Aankomst der Joden te Amsterdam*, p. 6.

Titel van het door Menasseh Ben Israël op Vrijdag 1 Januari 1627 te Amsterdam voleindigde Hebreeuwsche gebedenboekje.

Cliché van De Vrijdagavond.

Prof. L. Blau uitdrukkelijk dit jaartal in mijn Encyclopedie-artikel verbeterd [1]). Toch bleef dit jaar 1597, niettegenstaande overvloedige plaatsen, waaruit de onjuistheid blijkt, overal onveranderd staan.

Joseph Pardo uit Saloniki kwam in het laatste kwart der 16de eeuw naar Venetië en heeft daar, hoewel hij handelsman was, als geleerde aan de rabbinale handelingen der Levantijnsche gemeente te Venetië deelgenomen. In deze kwaliteit heeft de bekende Leon de Modena voor hem een aantal Hebreeuwsche brieven geconcipieerd, die in Modena's brievenbundels door Prof. L. Blau in Budapest 1905 en 1906 zijn uitgegeven.

David Conforte (gest. ca. 1685 te Saloniki), de schrijver der geleerden-kronijk *Koreh Hadoroth* [2]) noemt Pardo op drie plaatsen en vermeldt ook, dat hij naar Amsterdam is gegaan en daar als Rabbijn Thora heeft verspreid. Tevens vermeldt hij zijn zonen Isaac en Abraham, waarvan de eerste te Uskup in Turkije stierf en de andere te Jerusalem. David Pardo, de jongste zoon was met zijn vader mede naar Amsterdam gegaan. Over zijn verblijf te Saloniki vinden we reeds een en ander in een Responsum van Samuel de Medina, die tot zijn dood in 1589 opperrabbijn aldaar is geweest [3]). Uit de brieven van Modena, die een officieel Hebreeuwsch briefschrijver te Venetië is geweest en vermoedelijk ook hiermede zijn kost verdiende, leeren we, dat Pardo zoowel in echtscheidingsaangelegenheden een rabbinale rol vervulde, als zich ook voor Joodsche krijgsgevangenen te Weenen, volgens Blau gevangen Levantijnsche Joden in den Turksch-Oostenrijkschen oorlog, dus *Pidjon Sjewoejim*, zeer interesseerde [4]). Pardo schijnt als groothandelaar zeer rijk geweest te zijn. Modena schrijft van hem: „hij dreef veel handel hier in Venetië en was eenige „jaren zeer voorspoedig in zijn ondernemingen." [5]) Ook is hij als Maecenas opgetreden, ook voor Leon de Modena zelf.

1) Ludwig Blau: Leo Modenas Briefe und Schriftstücke. Budapest, 1905, 1906. Hebr. Teil p. 81.
2) קורא הדורות Ed. D. Cassel. Berlijn, 1846. fol. 39a, 43b en 45a.
3) Resp. RSDM (רשדם) Ed. Saloniki, 1797, I. n°. 33, fol. 11c.
4) L. Blau, op. cit. H.T. p. 79 v.
5) Zie Revue des Études Juives 22 (1891) p. 82.

Deze vertelt in zijn autobiographie, in uitreksel reeds in 1856 door A. Geiger uitgegeven [1]) en later door Abraham Kahana onder den titel *Sepher Chaje Jehuda* in 1911 volledig [2]), dat de geleerde Joseph Pardo hem Dinsdag 10 Tamoez 5361 (10 Juli 1601) te Venetië opdracht had gegeven een eklektischen commentaar op den Pentateuch samen te stellen naar de eenvoudige opvatting van den text. Pardo, die blijkbaar ook een groote bibliotheek had, heeft Modena alle tot dien tijd gedrukte Pesjat-verklaringen, 27 in getal, geleend en Modena heeft de afdeelingen, *Pinchas*, *Mattoth*, *Mass'e* en *Bereshith* bewerkt. Het werk viel hem tegen, hij had gehoopt wekelijks een afdeeling te kunnen voleindigen, maar de 3 eerste hadden hem 2 maanden, Bereshith zelfs 5 maanden tijd gekost. Nadat deze afdeeling 21 Februari 1602 voleindigd was heeft Modena eenige dagen, misschien weken het werk gestaakt, vermoedelijk een der inzinkingen, die we in zooveel opzichten telkens in zijn leven kunnen constateeren, — hoewel we hem na deze brieven en autobiographie-publicaties geheel anders zien, dan Geiger, Graetz en natuurlijk ook diens navolgers hier te lande hem hebben geteekend. Pardo heeft daarin aanleiding gevonden de opdracht terug te nemen en ook zijn boeken weer van Modena terug te vragen. Dit specimen van dezen Commentaar, פרישורת הכסף noemt Modena het, omdat hij het voor geld had geschreven, is als handschrift in de Bodleiana te Oxford. Neubauer heeft het in zijn Catalogus [3]) kort beschreven en heeft later in 1891 in een opstel in de Revue des Études juives de inleiding geheel afgedrukt [4]). Ze is in hoofdzaak ook weer afgedrukt in de Modena Biographie van N. S. Leibowitz, zoowel in den eersten druk van 1896, als in den tweeden van 1901 [5]), door Blau in 1905

1) Abraham Geiger: Leon da Modena (1571—1648). Breslau, 1856. Hebr. Aanh. מאמור מגן וצנה p. 16a.

2) חיי יהודה Sepher Chaje Jehuda. Ed. A. Kahana. Kiew, 5672, 1911, p. 29.

3) A. Neubauer: Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library. Oxford, 1886. n°. 2549. Appendix col. 1115.

4) A. Neubauer: Quelques notes sur la vie de Juda Léon de Modène, Revue des Études juives. 22 (1891) p. 82—86.

5) Nehemia S. Leibowitz: Rabbi Jehudah Arieh Modena. Vienna, 1896, p. 112 en 113; Leon Modena. Second edition. New

en Kahana in 1911. Modena vertelt in deze inleiding, die eerst veel later I, 12 Sjebat 5393 (23 Januari 1633) is geschreven, nog uitvoeriger over Joseph Pardo's opdracht en geeft een karakteristiek van hem, die wel belangrijk is. In vertaling zegt hij: „ . . . Nadat ik deze vier afdeelingen vol-„eindigd had, heb ik eenige dagen nagelaten ermee bezig te „zijn. Mijn opdrachtgever, ik bedoel wijlen Chacham Pardo, „was een goedaardig man, maar onlogisch en wispelturig „(תם וישר אבן מוחיי ומיתחדש בדיעותיו), „hij wilde dit werk niet meer, „nam mij de boeken af, maakte een einde eraan en sneed „als het ware de overeenkomst door. Naderhand keerde „zich het lot tegen hem, hij verloor in den handel en „was genoodzaakt hier weg te gaan. Hij ging weg, vestigde „zich te Amsterdam waar hij stierf. Zijn nagedachtenis blijve „in eere". Als we daar precies het jaar van Pardo's komst naar Amsterdam zullen weten, zal blijken dat *„naderhand"* hier eenige jaren omvat. We vinden Pardo nog als lid van het Venetiaansche Rabbinaat V, 11 Kislew 5363 (25 November 1602) een approbatie voor Samuel Archevolti's Grammatica *Aroegath Habosem* mede teekenen [1]). En in het slotwoord der *Bereshith Rabbah*-uitgave met den Commentaar *Jephe Thoar* van R. Samuel Jaffe Asjkenasi, die reeds in 1597 te Venetië in druk was begonnen, maar uit geldgebrek van folio 317 bijna tien jaar was blijven liggen, vóórdat ze VI, 6 Elloel 5366 (8 September 1606) werd voleindigd, vinden we verteld, dat Joseph Pardo in 1606 van de toen ter voleindiging noodige duizend gulden, zelf zevenhonderd had gegeven [2]). Ook nog andere werken wilde hij uitgeven. Zoo den kabbalistischen Commentaar *Maamar Jein Hamesjoemar* van Natan Spiro, die echter eerst veel later in 1660 bij Antonio Rezzini te Venetië is verschenen. Uit de toen herdrukte approbaties van 1589 en 1591 blijkt, evenals uit die zonder datum van het Venetiaansch Rabbinaat, dat Joseph Pardo reeds toen een

York, 1901. p. 117 en 118; Blau op. cit. p. 80 en 81; Kahana op. cit. p. 29.

1) Alleen deze approbatie wordt bij L. Löwenstein: Index approbationum. Berlin, 1923, n°. 2805 p. 158—159 genoemd.

2) יפה תאר Venetië 5357—5366. folio. Zie het slotwoord op fol. 450a.

Prospectus met deze approbaties had laten drukken [1]). Daar we hieruit zien, dat hij reeds ca. 1589 te Venetië zal hebben gewoond, behoeven we niet met Blau aan te nemen dat de Hebreeuwsche rondschrijfbrief, door Modena gesteld om inteekenaren voor een Talmuduitgave in Saloniki te verzamelen en waarin Joseph Pardo, als de man wordt genoemd bij wien het geld moest worden gestort, — een bewijs voor zijn finantieele en ook overigens geziene positie in Venetië reeds toen — eerst in 1600 zou zijn geschreven.

Maar nog VI, 24 Elloel 5368 (5 September 1608) onderteekent Joseph Pardo, met alle andere zeven gecommiteerde Rabbinaatsleden der verschillende gemeenten te Venetië een approbatie voor het homiletische werk *Toledoth Jaacob* van Jacob di Alba [2]).

Uit al deze gegevens weten we niet alleen zeker, dat Pardo nog in September 1608 in Venetië was, maar we kunnen ons ook een beeld van hem vormen.

Hij was een Levantijnsche Sephardi, geen Marraan, groothandelaar te Venetië, die door zijn geleerdheid ook wel rabbinale functies heeft waargenomen. Hij was rijk geweest, heeft in 1606 persoonlijk nog zevenhonderd gulden voor een boekuitgave gegeven, voor dien tijd een enorme som, maar heeft later als koopman zijn vermogen verloren en moest daarom uit Venetië gaan. Hij kwam toen naar Amsterdam. Natuurlijk is hij niet als Chacham beroepen, maar toen hij eenmaal hier vertoefde, we weten al zeker na 5 September 1608, is hij, omdat er toen geen andere Sephardi nog hier was, die het kon, vanzelf aangewezen geweest als Chacham op te treden. En we kunnen het jaar van zijn komst ook nog boven allen twijfel vaststellen. In het Amsterdamsche Puyboek [3]) onder 17 September 1619 vinden we dat David Pardo uit Cinoliquá (Saloniki) wonende elf jaar op de Nieuwe Houtmarkt met Rachel Sanchez van Moura, 29 jaar oud,

---

1) מאמר יין המשומר Venetië, 5420. 4°. fol. [6a], [6b] en [8b].
2) תולדות יעקב Venetië, Juan di Gara, 5369, 4°. Zie het laatste blad fol. [116b].
3) Gemeente Archief Amsterdam. Puyboeken, n°. 668, fol. 136 recto.

geassisteerd met Francisco Sanchez haar vader, 9 jaar hier wonende, om te trouwen is ingeschreven. Dat David Pardo niet door zijn vader is geassisteerd moeten we uit het feit verklaren, dat deze nog geen maand later op Woensdag (R. Chodesj Marchesjvan 5380) 9 October 1619 stierf en bij de „ondertrouw" van zijn zoon al ziek zal zijn geweest. Kort vóór David Pardo's huwelijk en Joseph Pardo's overlijden, en zeker in samenhang er mede, zien we dat beiden door Gecommitteerde Staten van Holland op 29 Augustus 1619, op aanbeveling van Burgemeesters en Regeerders der stad Amsterdam, als Portugeesche Kooplieden een *Seureté du corps* (beveiliging, dat er voor schulden buitenlands geen beslag op hun vermogen kan worden gelegd) kregen, geldig tot de eerstvolgende Statenvergadering zelve en acht dagen erna [1]).

David Pardo was dus met zijn vader Joseph Pardo, den eersten Chacham der gemeente Beth Yaacob, eerst einde 1608 hier gekomen. Dit alles klopt precies. We zien langzamerhand hoe alles omtrent de ontstaansgeschiedenis der Portugeesche Gemeente hier sedert de Barrios geantedateerd is.

Op Pardo's verdere werkzaamheid, als stichter van de *Santa Companhia de dotar orphas e donzelas*, 14 Februari 1615; als een der eerste onderteekenaars van Talmud Tora in 1616 en als liturgisch dichter, door de Castro en da Silva Rosa reeds vermeld, ga ik niet meer in [2]). Liever willen we nu ook uiteenzetten, dat ook de Bibliographie als hulpwetenschap der Historie, onze tot nu toe gevonden resultaten steunen en belangrijk aanvullen zal.

1) Resoluties v. d. Staten van Holland 1619, fol° 211.

2) Zie over Joseph Pardo, behalve de reeds geciteerde plaatsen: Wolf: Bibl. Hebr, n°. 956, j° 516, I p. 556 en 325, III p. 418 en 206; M. S. Ghirondi: Teledoth Gedoulé Israël.Trieste, 1853, p. 166, n°. 79; M. Steinschneider: Cat. Bodl. Oxford. Berlin, 1852—1860. Col. 883; J. Fürst: Bibl. Jud. Leipzig, 1863. III, p. 67; D. H. de Castro: Keur van Grafsteenen, p. 60 v.; Marco Mortara: Indice alfabetico di Rabbini e Scritori israelitici. Padova, 1886, p. 47; M. Kayserling: Bibliotheca Espan.-Portug.-Judaica. Strasbourg, 1890, p. 84; H. J. Michael: Or ha-Chajim, Frankfurt a. M., 1891, p. 333, n°. 732 (sub David P.); L. Blau: Leo Modenas Briefe H. T. n°. 81, 134, 149, 152, 153, 208 en speciaal p. 79—80; Salomon A. Rosanes: Geschichte der Juden in der Türkei. (Hebr.). III, Husiatyn, 1913, p. 82, 83, 85; J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis p. 24.

V.

Ik heb mij de vraag gesteld, wat valt er te leeren uit de Spaansche en Portugeesche boeken voor of door Marranen resp. de eerste Sephardim in de Noordelijke Nederlanden gedrukt vóór Menasseh Ben Israel op 1 Januari 1627 het eerste Hebreeuwsche gebedenboekje van de pers liet gaan. Want dan is de Joodsche gemeenschap der Sephardim reeds in een tweede ontwikkelingsstadium gekomen.

Menasseh Ben Israel was ook in tegenstelling met de Sephardim vóór zijn tijd een veelschrijver, als zijn Nederlandsche litteratoren-omgeving. Bij een vorige gelegenheid kon ik hem reeds teekenen, als een echt Nederlandsch humanist, wiens rol veel meer buiten, dan binnen den kring zijner Joodsche gemeenschap lag [1]). Er zijn reeds veel citaten uit de geschriften, vooral uit Epistolaria, van tijdgenooten over hem opgespoord. Een, nisi fallor, nog niet aangewezen plaats, belicht uitstekend zijn verhouding tot den jonggestorven Dionysius Vossius. Zijn broer Isaac Vossius schrijft op 1 November 1641 in het voorwoord der Latijnsche vertaling door Dionysius van Maimonides' *De idolatria* (Ed. s.l. 1675. 4°): „Atque, ut magis Ecclesiae studia juvaret, magnis quoque „inpensis sibi jam comparat Thalmudicos et Rabbinicos „libros. Consilio fere et operae in hoc usus Menassis Ben-„Israel, hominis Judaei; sed integrae vitae et perdocti: quem „et consulebat subinde; praecipue in illis ad veteris synagogae „ritus pertinentibus. Eo facilius adductus fuit, ut Concilia-„torem ejus facili labore ex Hispania . . . . . Latine redderet."

Het vaststellen van de titels dezer Spaansche en Portugeesche boeken, een vindplaats ervan op te sporen, ze in werkelijkheid of in rotograaf te zien te krijgen kostte veel tijd en vroeg veel geduld. Talrijke bibliographische werken en catalogi moesten er voor worden doorgezien. Het aantal der gevonden werken staat niet in verhouding tot den aan

1) Zie mijn *Het Marranen-probleem uit oekonomisch oogpunt*, Overdruk p. 15 en p. 34, noot 18.

het onderzoek besteden tijd. Slechts een gering aantal kon ik vaststellen. Er zullen er veel meer geweest zijn en ook nog wel voor den dag komen.

Zooals ik reeds opmerkte, acht ik het verhaal van den gestoorden Kol-Nidré-dienst op Zondag 21 September 1597 voor historisch waarschijnlijk. Vooral omdat de Marranen, hoe zeer ze ook in het verloop der geslachten het meeste wat Joodsch was hebben verloren en geheel als Katholieken hebben geleefd, toch aan Synagogediensten op de Hooge-Feestdagen, in het bijzonder op Grooten Verzoendag hebben vastgehouden. We weten dit uit inquisitie-dossiers en andere berichten, maar kunnen het ook langs bibliographischen weg aantoonen. En deze onderzoekingen zijn een duidelijk voorbeeld hoe bibliographie en geschiedenis elkaar aanvullen.

Toen een tweede en derde geslacht der *Anoesim* = *Forsados*, der onder dwang gedoopten in Spanje en Portugal geen Hebreeuwsch meer kenden en ze ook trouwens geen Hebreeuwsche gebedenboeken uit vroeger tijd meer hadden [1]), heeft men bij deze geheime bijeenkomsten op *Kipur*, eventueel op andere dagen, de gebeden in het Spaansch verricht [2]). Alleen een paar vaste gebedformulieren, die men in het Hebreeuwsch had onthouden bleef men Hebreeuwsch zeggen. De regel *Sjema' Israël*, met de antistrophe *Baroech Sjem*; het *Kadosj* in de *Kedoesjah* en het *Waja'awor* met de 13 *Middoth* (Exodus 34, 6) bleven Hebreeuwsch. Deze Spaansche vertalingen werden ook gedrukt.

De oudste druk, dien we er op 't oogenblik van kennen, is door verdrevenen uit Portugal te Ferrara gedrukt [3]). Abraham Usque (zoolang hij te Lissabon woonde met den naam Abra-

1) E. N. Adler: Auto de Fé and Jew. London, 1908, p. 59 v. „Hebrew Printing in Spain" en A. Freimann: Die hebräischen Inkunablen der Druckereien in Spanien und Portugal, in Gutenberg-Festschrift. Mainz, 1925, 4°. p. 203—206.

2) Dat de Marranen in het algemeen van af het midden der zestiende Eeuw geen Hebreeuwsch meer kenden kan als vaststaande worden aangenomen. De Spaansche gebedenboeken, die we zullen bespreken, zijn voor allen bestemd en volstrekt niet alleen voor vrouwen.

3) Zie echter D. S. Blondheim: Les Parlers Judéo-Romans. Paris, 1925. p. 134 n. 3.

ham Duarte Pinel) [1]) heeft te Ferrara na 1543 een groote drukkerij opgericht. Daar heeft hij niet alleen Hebreeuwsche werken, maar ook een aantal Spaansche gedrukt [2]). In de eerste plaats de beroemde Ferrara-Bijbel. Maar voor ons zijn hier van belang zijn uitgaven van het *Lybro de Oracyones de todo el anno* in 1552 [3]), zijn *Orden de Oraciones* voor de feestdagen in 1555 [4]) en vooral zijn *Orden de Roshasanah y Kipur* in 1553 [5]). Ook een *Selichoth* in klein 24e formaat, bezit de bibliotheek van het Portugeesch Israel. Seminarium Ets Chajim te Amsterdam [6]).

Deze Spaansche gebedenboeken zijn nu niet alleen voor de uitgeweken Marranen te Ferrara en in de plaatsen van het tegenwoordige Italië, waar ze mochten verblijven, gedrukt en door deze gebruikt, maar ook voor de Marranen in Spanje en Portugal en de onder de Spaansche inquisitie staande streken, als de zuidelijke Nederlanden, waar toen zooals we vroeger aangetoond hebben en nu door Goris' werk in details bekend is, vooral te Antwerpen veel Marranen hebben geleefd.

In het Hebrew Union College Jubilee Volume 1925 [7]) heeft

---

1) cf. Steinschneider: C. B. 9298 en M. Kayserling: J. E. s. n. XII, p. 387.

2) cf. Joh. Bern. de Rossi: De Typographia Hebraeo-Ferrariensi Commentarius historicus quo Ferrarienses Judaeorum editiones hebraicae, hispanicae, lusitanae recensentur et illustrantur. Parmae, 1780; zie ook Steinschneider u. Freimann: Zeitschrift für hebräische Bibliographie. VIII (1904), p. 27—30.

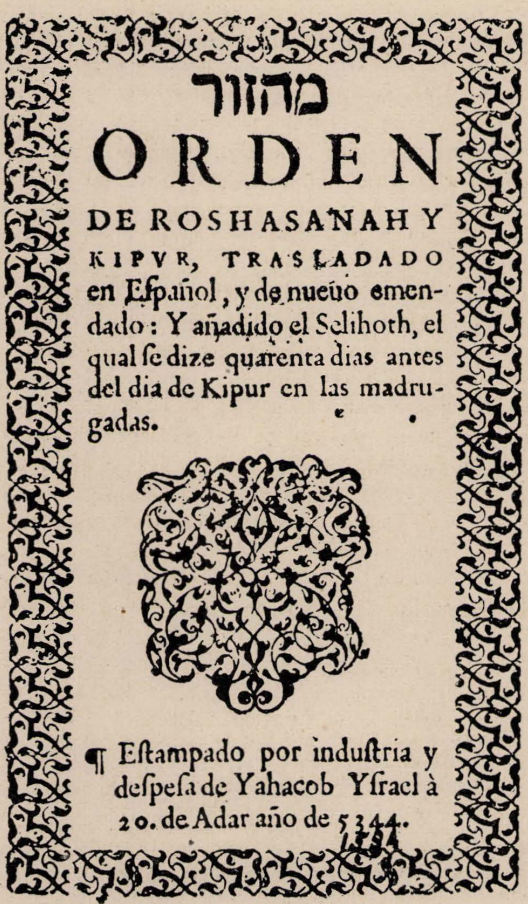
3) Lybro de Oracyones, 14 Sivan 5312 (II, 6 Juni 1552). Goth. Lett. 8°. cf. de Rossi p. 62; Kayserling: Bibl. p. 59b; Zedner: Catalogue of the Hebr. books .... in the ... British Museum. London, 1867, p. 485; Bibl. Ets Chajim-Amsterdam 20 E 53; Gids voor de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1919. Bijlage IV p. 16 n°. 72.

4) Orden de Oraciones. Goth. Lett. 8°. cf. de Rossi p. 67—68; Kayserling: Bibl. p. 61a; Zedner p. 485 (Imperfect).

5) Orden de Roshasanah y Kipur, 15 Elul 5313 (VI, 25 Augustus 1553). Goth. Lett. 8°. cf. de Rossi p. 63; Kayserling: Bibl. p. 59b; Bibl. Ets Chajim—Amsterdam 20 E 54; Zedner p. 490 (Imperfect).

6) Orden de Selihoth. s. l. e. a. [Ferrara, Abraham Usque, 5313?] Goth. Lett. 24°. (6,9 × 9,1 cm.). 56 ff. Zonder titel gedrukt. Bibl. Ets Chajim—Amsterdam 2 G 37.

7) Jacob Rader Marcus: Hebrew Union College Jubilee Volume. Cincinnati, 1925, p. 379 v.

Titelblad van het Machsor Moguntia, 1584, waarschijnlijk bij Peeter Verhagen te Dordrecht gedrukt. Let op het asymmetrische vignet met de breuk rechts boven het midden.

Jacob Rader Marcus in zijn *Notes on Sephardic Jewish History of the sixteenth Century* uit de diplomatieke correspondentie der Portugeesche gezanten, die in de publicaties van de English Public Record Office voorkomen, eenige passages uit brieven van 1562 gepubliceerd, waarin over het verhandelen van 120 kisten met Hebreeuwsche Bijbels en andere Hebreeuwsche boeken voor Joden in Portugal wordt geklaagd. Het schip kwam van Londen en was bestemd voor Laroche in Marokko. En een tweede maal gaat de klacht over 26 kisten met Bijbels en boeken voor Joden via Vlaanderen aangebracht.

Hier is n.m.m. sprake van boeken van de Usque-Pers te Ferrara en niet zooals Jacob Rader Marcus denkt van de Plantijn-Pers te Antwerpen, want daar beginnen de Hebreeuwsche Bijbels eerst later.

Ook bij de geheime Synagoge-diensten te Antwerpen, Lucien Wolf heeft in zijn reeds geciteerde voordracht [1]) verklaard, dat deze voor 1579—1583,— vermoedelijk uit inquisitie-akten,— vast staan, heeft men waarschijnlijk deze Ferrara-Orden gebruikt. Later, toen de oude druk opgebruikt was, moesten er nieuwe komen.

Zulk een *Machsor* is het veel besproken „*Machsor* Moguntia — 5344" [2]). Reeds in 1902 heb ik geschreven, dat vooral het

---

1) cf. Jewish Chronicle n°. 3007 van 26 November 1926, p. 19.

2) מחזור / Orden de Ros Hasahnah y / Kipur traslado / en Español y de nuevo emen-/ dado: y añadido al Selihoth, el / qual se dize quarenta dias antes/ del dia de Kipur en las madru-/ gadas. □ // Estampado por industria y/ despesa de Yahacob Ysrael ã/ 20. de Adar año de 5344./ [VII. 3 Maart 1584].

A^8—Z^8, a^8—r^8, s^7 = 327 ff. 8°. Met randlijst uit blokjes.

Coloph: fol. 326b: // Estampado, y acabado la presente orden de/ Roshasanah y Kipur à loor del Dio/ en Maguntia, ã 16 de Yiar,/ de 5344./ [VI. 27 April 1584].

Exemplaren: 1) B. Sealtiel-Hamburg. Mocht ik ter leen hebben. — 2) Stadtbibliothek-Mainz, vroeger misschien Exemplaar R. N. Rabinowitz-München. Cat. Judaica 1888, n°. 191. — 3) Staats- u. Universitätsbibl.-Hamburg. Hiervan heb ik rotografen. — 4) F. Perles-Königsberg i. Pr. = M. Grünbaum: Jüd.-Span. Chrestomatie. Frankfurt a. M., 1896, p. 20—21. — 5) [M]o[ses M] a[rx]-Berlin. Defect. Zie Soncino-Blätter I, 1925, p. 79. — 6) Bodleiana Oxford. Zie C. B. 8236. — 7) Jewish Theol. Seminary. New-York. —

goede papier en het geheele aspect van den druk het voor mij zeker doen zijn, dat het niet in Mainz, maar in een Noord Nederlandsche stad is gedrukt, vermoedelijk in 5344 d.i. 1584. De Stadtbibliothekar Dr. Heinrich Heidenheimer in Mainz wilde het boek aan de Caspar Behem-Pers aldaar toewijzen. De oud-bibliothecaris der Amsterdamsche Universiteits-Bibliotheek Dr. C. P. Burger Jr., uitstekend kenner der Nederlandsche typographie, heeft mij, toen ik hem photographiën van het Mainzer exemplaar gaf, een in Dordrecht gedrukt pamflet aangewezen, waarin hetzelfde titelvignet met de asymmetrische fout en breuk gebruikt was. Ik was met deze bevestiging van mijn vermoeden zeer verheugd en publiceerde dit in de *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde* (Hamburg) 1910 en in de *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie* 1909. Niet lang geleden heeft [M]o[ses M]a[rx] in de Soncino-Blätter geschreven, dat de Hebreeuwsche letters, die in dit *Orden* voorkomen hem den indruk gaven, dat het in Italië is gedrukt. Moses Marx was mijn aanwijzing in de *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie* blijkbaar ontgaan, hij wijst slechts op de *Mitteilungen*, waarin ik alleen heel kort Dordrecht als drukplaats heb genoemd. Onbegrijpelijk is het mij, dat hij de Hebreeuwsche letters resp. woorden, als typendruk aanziet, terwijl het duidelijk houtsneeletters resp. houtsneeblokjes zijn; zooals we, om bij de Nederlanden te blijven, reeds 1488 te Leuven en later in 1517 te Deventer aantreffen. Ook de dikwijls herhaalde bewering, dat in de Nederlanden toen geen vignetten uit één stuk zouden zijn gebruikt wordt immers niet alleen door het Dordtsche pamflet, waar hetzelfde vignet voorkomt, maar ook door tal van andere Nederlandsche drukken uit dien tijd ,waarin ik zulke vignetten gevonden heb, weersproken.

Maar ik kan nu ook, daar ik na 1909 de Marranen-geschie-

Litteratuur: Steinschneider: C. B. 8326 j° 2430; Monatsschrift 43 (1899) p. 94; ZfhB. VII (1903) p. 157; H. Heidenheimer: Monatsschrift 53 (1909) p. 151—152; S. Seeligmann: Mitteilungen z. j. V. 1906 (Heft 17) p. 11; 1910 (Heft 33) p. 39; ZfhB. XIII (1909) p. 190—191; De Vrijdagavond III (25 December 1926) n°. 39; [M]o[ses M] a[rx]: Soncino-Blätter I. 1925 p. 79—80. — Kayserling: Bibl. p. 61.

denis in haar samenhang heel wat beter zie, een historische verklaring voor de juistheid van Dordrecht als drukplaats van dit *Machsor* geven.

Het Nederlandsche pamflet is een *Ordonnantie ghemaect by den Doorluchtigen, hoochgeboren Furst Mauritz* [1]), dus anti-spaansch.

Het is in 1597 bij Peeter Verhagen, voor Jasper Troyen te Dordrecht gedrukt. De eerste is een Oranjegezind drukker, die ook een aantal niet geheel rechtzinnige Bijbels heeft uitgegeven, zoowel op de Amsterdamsche Universiteits-Bibliotheek, in de verzameling van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, als ook in den Catalogus van het British Museum te Londen heb ik er gevonden. En Jasper Troyen was een Antwerpsch drukker, die van daar, evenals andere Antwerpsche drukkers en uitgevers, wegens zijn anti-spaansche houding moest vluchten. Hij had reeds tijdens zijn Antwerpsch verblijf verbinding met Verhagen in Dordrecht. Zoo vond ik in den British Museum Catalogus een Nederlandschen Folio-Bijbel, waarvan een deel bij Troyen in Antwerpen in 1584 en het andere bij Verhagen in Dordrecht 1583 was gedrukt [2]).

Voor ons is het nu volkomen begrijpelijk, dat de Antwerpsche Marranen hun, door de inquisitie verboden Spaansche gebedenboeken, vermoedelijk door bemiddeling van den anti-spaanschen Troyen bij Verhagen in Dordrecht, met wien hij

---

1) Ordonnantie ghemaect by dē Doorluchtigen, Hoochgeborē Furst Mauritz, . . . opt stuck van de Evictie ende uytwinninge van Huysen . . . . Van Breda . . . . Tot Dordrecht, ghedruct by my Peeter Verhagen, woonende in de Druckerije by de Wynbrugge. Voor Jasper Troyen, Anno 1597. 4°. — Univ. Bibl. Amsterdam Pamflet. Portf. H 3A. — Over Pieter of Peter Verhagen: Dordrecht 1578—1625, zie A. M. Ledeboer: De Boekdrukkers. Proeve. Deventer, 1872, p. 141a. Over Jasper Troyen te Dordrecht, aldaar en te Antwerpen: Frans Olthoff: De boekdrukkers te Antwerpen. Antwerpen, 1891, p. 101—102. G. van Havre: Marques Typographiques. Antwerpen, 1884. II, p. 301 v. —.

2) Nederlandsche Bijbels bij Pieter Verhagen in Dordrecht bvb. 1596. folio (Nederl. Bijbelgenootschap Amsterdam); 1599. 8°. (Amst. U. B. 1149 B 7); 1610 folio (U. B. 411 B 10). — British Museum. Printed Books. Bible. I. Compl. Bibles. London, 1892. col. 163. (3035 df 2): Bible. J. Troyen. t'Hantwerpen 1584. P. Verhagen. Dordrecht 1583. folio.

reeds verbinding had, lieten drukken en dat zij ter misleiding, als het boek in Katholieke handen mocht komen *Mainz*, de zuiver Katholieke stad, als drukplaats noemden. Ik zou zelfs het vermoeden willen uiten, dat *Yahacob Israel* in wiens opdracht en voor wiens kosten het volgens het titelblad op 20 Adar 5344 (Zaterdag 3 Maart 1584) in druk is begonnen, niemand anders is dan Jacob Israel Belmonte [1]), die ook als eerste in Amsterdam wordt genoemd onder hen die zich voor Synagogediensten interesseerden. Tot nu toe kan ik hem echter nog niet in Antwerpen aanwijzen.

Ik meen dus, dat we bibliographisch dit *Machsor* zeker naar Dordrecht mogen stellen en ook historisch er uit mogen afleiden, dat het voor Antwerpsche Marranen is gedrukt.

De volgende druk van een Spaansch gebedenboek voor *Ros Hashanah y Kipur* is zonder plaatsaanduiding in 5364 (1604) voor Franco de Mendoça et Compania en op hun kosten gedrukt [2]). Ook dezen druk zoude ik nog niet Amsterdam willen toewijzen, hoewel het ontbreken van de drukplaats zijn oorzaak zal vinden in het feit, dat het ook nog voor Marranen in Antwerpen en elders was bestemd. Ook hier komen weer dezelfde Hebreeuwsche letters in houtsnede voor.

Franco de Mendoça is naar mijn meening niemand anders dan Isac Franco Mendes, over wien we het straks uitvoeriger

---

1) Zie J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis p. 7; H. J. Schouten: Het geslacht Belmonte. Maandblad „De Nederlandsche Leeuw" 1892 afl. 2. — De door Prof. Dr. R. Gottheil te New York samengestelde stamboom der Belmonte's is mij niet toegankelijk.

2) מחזור /Orden/ de Roshasanah y/ Kipur, trasladado /en Español, y de nuevo emen-/ dado: Y añadido el Selihoth, el/ qual se dize quarenta dias/ antes del dia de Kipur/ en las madru-/ gadas./ V̄ // Estampado por industria y/ despeza de Franco de/ Mendoça et Com-/ pañia a primero/ de Nisan/ 5364./ [V. 1 April 1604].

A⁸—Z⁸, Aa⁸—Kk⁸ = 264 ff (263 fals. num.).

Met vignet en randlijst uit blokjes.

Exemplaren: 1) Bibl. Ets Chajim-Amst. 23 G 2. — 2) Roest-Auctie Almanzi 1868 n°. 4259* = Cat. D. H. de Castro 1899, n°. 1177 nu Univ. Bibl. Amsterdam, Zie Het Boek, II Reeks. V (1916), p. 258 en Gids U. B. Amsterdam 1919 Bijl. IV, p. 16, n°. 74. — 3) Brit. Mus. Londen. Zedner p. 485. — 4) Bodleiana Oxford. C. B. 2430. — Kayserling: Bibl. p. 61.

zullen hebben. De sierlijsten van den titel uit losse blokjes zijn dezelfde Plantijnsche, die we bij tal van drukkerijen hier te lande en elders vinden. In ieder geval komt het van een pers, die in 1604 nog geen Hebreeuwsche typen heeft gehad, anders waren ze natuurlijk gebruikt. Dordrecht is n.m.m. niet uitgesloten, zeker als het weer in hoofdzaak voor de inquisitie-landen was bestemd. Voor de Synagogediensten in Amsterdam op *Kipur*, die waarschijnlijk nog eenige jaren in het Spaansch zijn gehouden, werden deze *Orden* natuurlijk ook gebruikt.

Toen Joseph Pardo en zijn zoon in het najaar van 1608 hier kwamen, hebben zij, die zelf ook Sephardim waren, op de Marranen in Amsterdam, naar we ons kunnen voorstellen, invloed willen oefenen om ze van schijnchristenen tot „Bekeerden" (*Ba'ale Tesjoebah*) te maken. Hiervoor heeft David Pardo het bekende ethische werk van Bechai ibn Pakoeda *Choboth Halebaboth* (dat onbegrijpelijker wijze op den titel door hem aan Moseh de Aegipto d.i. Maimonides wordt toegeschreven) in het Spaansch uitgegeven. Op den titel staat *Traduzido agora de nuevo de Hebraico en lengua Española* [1]), opnieuw uit het Hebreeuwsch vertaald. Volgens Bartolocci [2]), wien Steinschneider [3]) volgt, geldt het hier alleen een transcriptie van de oude Spaansche vertaling van Zaddik Formon, die te Saloniki met Hebreeuwsche letters was verschenen en

---

1) Libro/ Intitulado/ Obligacion/ de los coracones/ compuesto por el excellen-/ tissimo senor, el grande Rabenu/ Moseh de Aegipto./ Traduzido, agora de nuevo de/ Hebraico en lengua Española por David Pardo hijo del/ haham Joseh Pardo. Em primero de Nisan de 5370,/ anos de la criaçion del Mundo./ ☞ / Por despesa del Señor David Senior/.

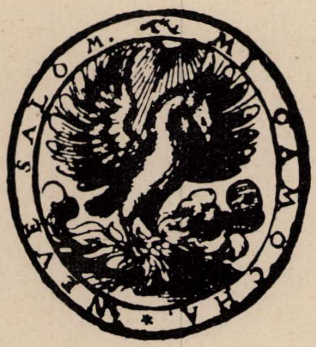
[IV ff.] A^4—Z^4, Aa^4—Ll^4, Mm^3 = 143 ff. 4°. Blad [III] en [IV] blanco.

Exemplaren: 1) Bibl. Ets Chajim-Amst. 15 G 45. — 2) Brit. Mus. Londen. Zedner p. 74. — 3) Bodl. Oxford. C B 4837, 1 j° 4526, 14 en 7404, 2. — 4) Auctie Jacob de Raphael Jessurun Cardozo. —Amsterdam, Mei 1870, p. 74 n°. 1322, misschien hetzelfde als onder 1. — Kayserling, Bibl. p. 15 en 84.

2) J. Bartoloccius: Bibl. magna Rabbinica. Roma, 1675—1694. II, n°. 439, p. 279a. j° I n°. 322 p. 646a.

3) Steinschneider: C. B. loc. cit.

SEGVNDA PARTE DEL SEDVR CONTIENE LAS PASCVAS DE PESAH, SEBVOTH, SVcoth, y dia octauo. Con todas las cosas que è nellas se suele dezir en Casa y en la Synogua.

Stampada por industria, y despeza de Yshac Franco, à 4 de Adar ve Adar.

5372.

Titelblad van den „Sedur" in 1612 door Yshac Franco voor de Gemeente Neve Salom te Amsterdam gedrukt.

nu door David Pardo met Romeinsche letters is herdrukt. Het boek is op kosten van Senor David Señior verschenen. Begonnen *En primero de Nisan de 5370* (V. 25 Maart 1610). David Senior kennen we ook van elders. Zijn kindje Joseph was de eerstoverledene, die 11 April 1614 op de Portugeesche Begraafplaats te Oudekerk a. d. Amstel is begraven [1]). Ook in het Gedenkschrift voor Ets Chajim [2]) wordt hij genoemd.

In dit Spaansche boek komen geen Hebreeuwsche letters voor, de sierlijsten zijn weer uit dezelfde blokjes samengesteld als in de *Orden 1604*. Ook hier blijft de vraag: als het boek in Amsterdam is gedrukt, waarom is deze plaats niet genoemd, terwijl de namen van David Pardo en David Senior wel op het titelblad voorkomen. Zoolang ik geen zekerheid heb, zoude ik ook hier nog bij Amsterdam als drukplaats een vraagteeken willen zetten.

Het volgende Spaansche boek geeft ons gewichtige historische problemen op. Het is uit 1612, een Spaansch gebedenboek voor de feestdagen behalve Ros Hasanah y Kipur. Het eenige mij bekende exemplaar in de Livraria Montezinos is nu in de bibliotheek van het Portugeesch Israel. Seminarium Ets Chajim te Amsterdam en is, zoover mij bekend, nergens bibliographisch beschreven.

De titel begint *Segunda Parte*. Het in 1604 voor Francisco Mendoça gedrukte *Orden de Ros Hasanah y Kipur* [3]) is naar mijn meening het eerste deel. De bij dit tweede deel genoemde Yshac Franco, voor wien en op wiens kosten het 4 Adar II 5372 (V. 8 Maart 1612) in druk is begonnen, is zonder twijfel dezelfde als Francisco de Mendoça in 1604.

---

1) D. H. de Castro: Keur n°. 1 p. 49 (met plaat).

2) M. C. Paraira en J. S. da Silva Rosa: Gedenkschrift p. 13.

3) Segunda/ Parte del Se-/ dur contiente las Pas/ cuas de Pesah, Sebuoth, Su-/ coth, y dia octavo. Con todas las cosas que/ e nellas se fuele dezir en Casa y en/ la ysnogua./ VI / Stampada por industria y despeza de/ Yshac Franco, à 4 de Adar ve Adar./ 5372./ [V. 8 Maart 1612]. A^8—Z^8, Aa^8—Gg^8 = 240 ff. 8° (16 × 10 cm.). Om het vignet randschrift „Mi Camocha. Neve Salom''. Fol. 239b „Finis. Laus Deo.'' — 240a b „Tablo de lo contenido.''

Exemplaar: Bibl. Ets Chajim (L. M.) Amsterdam. 9 H 29. — Niet bij Kayserling.

Als vignet heeft het midden op den titel een phoenix met randschrift: *Mi Camocha, Neve Salom.* Én de Maecenas, én dit beeld vragen onze aandacht in hooge mate. Het boek, dat ook in het op de keerzijde van den titel gedrukte *Al Lector*, als bestemd voor de gemeente *Neve Salom* zich aandient, is dus uitgegeven door Yshac Franco, die als stichter dezer gemeente Isaac Franco Medeiros [1]) wordt genoemd en die ook gezegd wordt in 1614 naar de Staten van Holland te zijn gegaan, om de moeielijkheden ter verkrijging van den grond te Oudekerk a. d. A. als begraafplaats op te lossen. Daarbij heet hij Isaäc Franco Mendes alias Francisco Medeyros. Deze Isaac Franco Mendes en zijn vader Melchior, alias Abraham Franco Mendes, komen al in 1604 en 1607 als aandeelhouders der Oost- en West-Indische Compagnie voor [2]). D. H. de Castro heeft reeds in 1868 [3]) over deze Franco Mendes-Familie, op grond van grafschriften en de Barrios, geschreven. Een historisch en genealogisch onderzoek naar deze familie zou zeer gewenscht zijn, want verrassend is het dat Isaac Franco ook een der aanvragers is aan het stedelijk bestuur in Haarlem [4]), in 1605 om vestiging van Sephardim aldaar: Francisco Mendes alias Ysacq Franco. In de Haarlemsche overeenkomst van 10 November 1605 komen, zooals ik dat vroeger karakteriseerde, zeer veel details om Joodsch te kunnen leven voor. Zouden we uit de combinatie van deze verschillende gegevens mogen concludeeren, dat Yshac Franco et Compania zich met de in 1604 en 1605 vermoedelijk nog sterk schijnchristelijke gestie der familie *Rodrigues-Nunez-Pereyra-Homem* niet kon vereenigen en ook daarom een meer Joodsche gemeente te Haarlem wilde stichten, als er ten minste toen al een gemeente te Amsterdam bestond?

1) J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis p. 14 en 21; D. H. de Castro: De Synagoge p. 8. — Keur p. 6.

2) H. Wätjen: Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation. Berlin, 1914. p. 10 en 11.

3) D. H. de Castro in Nieuw Israel. Weekblad van 17 Juli 1868. IV n°. 51.

4) J. S. da Silva Rosa: N. I. Weekblad van 16 Juli 1915, n°. 7 en M. Wolff: Geschiedenis der Joden in Haarlem 1600—1815. Haarlem, 1917, p. 57—63 en S. Seeligmann: Het Marranen-probleem uit oekonomisch oogpunt, Overdruk p. 11v.

En toen dit Haarlemsche plan, om voor ons nog onbekende redenen mislukte, later de gemeente *Neve Salom*, die vermoedelijk direkt Joodsch georienteerd was, oprichtte? Zoo onwaarschijnlijk komt mij dit niet voor. Want dat het in strijd is met de traditioneele lezing: „dat de Synagoge Beth Jacob „al heel spoedig te klein bleek en in 1608 een tweede Synagoge „wordt gebouwd(?) met den naam *Neve Sjalom*", zal toch geen ernstig onderzoeker na mijn betoog tot nu toe als tegenargument willen gebruiken.

Terloops, zonder er hier verder op in te gaan, een opmerking, die met het omtrent Isaac Franco gevondene eenigszins parallel loopt. Don Samuel Palache wordt gezegd in zijnen huize in 1596 het eerste *Minjan* op Grooten Verzoendag te hebben vereenigd. Dat dit niet juist kan zijn mogen we wel aannemen. Maar mij was altijd onbegrijpelijk, hoe hij, als hij reeds hier was geweest, plotseling later in 1608 als Agent van den koning van Marokko weder verschijnt. Ook deze moeilijkheid verdwijnt, als we zijn komst als Agent uit Marokko in 1608 ook zijn *eerste* reis naar de Nederlanden laten zijn [1]).

Toch wil ik hierop niet verder ingaan en liever nog even den *phoenix* behandelen.

Uit het randschrift op den titel en het „Aan den lezer" in het gebedenboek weten we nu zeker dat de gemeente *Neve Salom* in 1612 bestond. De phoenix, oud symbool van den niet-bestaanden vogel, ter aanduiding van de herrijzenis: *Novus e cinere*, zooals deze ook later op het cachet der Portugeesche Israël. Gemeente *Talmud Tora*, d.i. dus na de vereeniging in 1639, voorkwam, was begrijpelijkerwijze het beeld der nieuw ontstaande Joodsche gemeenschap. Dat *nu* een bestaande vogel, die met zijn bloed zijn jongen voedt, een volmaakt Katholiek symbool, wapen der Portugeesche gemeente hier is geworden, kan alleen door een vergissing zijn ontstaan. En naar mijn meening door een typographische.

Menasseh Ben Israel gebruikt, b.v. b. in zijn Bijbel in 1630,

1) J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis p. 6. — De Castries: Sources inédits de l'histoire du Maroc. I p. 273 en Heeringa: Onze Eeuw VII, 3 p. 88. Daartegen M. Wolff: Blok's Bijdragen 1911, p. 164.

en ook later Uri ben Aron Halevy, een houtsnede-titel, poortteekening met een pelikaan erop. Of deze titel voor Menasseh is gesneden of dat hij hem zoo heeft betrokken, weten we niet. Maar waarschijnlijk is het, dat hier het boekdrukkersmerk van den Antwerpschen drukker en houtsnijder Guillaume van Parys, au Pélican d'Or te Antwerpen is gevolgd, die dit met het omschrift *Pellicanus alit suo sanguine verus*, b.v.b. in 1570 in zijn *Alderhande Habyt en Cleedinge, soo die by onsen tyde gedragen worden* . . . . (Anvers 1570, 8°) gebruikt [1]). Later heeft men dezen pelikaan voor den denkbeeldigen phoenix gehouden, de houtresten en de asch voor de jongen of omgekeerd, en zoo kwam het dat men veel later, niet vóór 1743, plotseling den pelikaan als wapen der Portugeesche Gemeente ziet [2]). Uitgesloten is het, dat in dien tijd een Joodsche Gemeenschap, die de Katholieke gedachtensfeer juist wilde verlaten, een zuiver roomsch symbool zou hebben gekozen.

Ook de phoenix met het omschrift *Novus e cinere* is Antwerpsch drukkersmerk, maar eerst in dat jaar 1743 wordt het bij de weduwe Henri Thieullier II vermeld.

De geschiedkundige oogst van dezen *Orden 1612* was het lange onderzoek waard.

In 1613 krijgen we een Spaansch boek, dat geheel uit het kader der tot nu toe vermelde valt. Josepho de Caceres heeft een Spaansche prosabewerking van een Fransch gedicht van Guillaume de Saluste Bartas: *La Semaine* vervaardigd en uitgegeven. De titel luidt: *Los siete dias de la semana, sobre la criacion del Mundo.* Het is bij Albert Boumeester in 5373 (1613) gedrukt [3]).

---

1) Zie G. van Havre: Marques typographiques des imprimeurs et libraires Anversoises, II. Antwerpen—Gent, 1884. p. 69 en 71. — De phoenix door La vueve de Henri Thieullier II, zie aldaar p. 279 en 281 en De Gulden Passer. Antwerpen, 1926. N. S. IV afl. 3 p. 149.

2) A. J. Mendes da Costa: Feestelijke Herdenking v. h. 250-jarig bestaan v. d. Synagoge der Port. Israel. Gemeente te Amsterdam. 31 Juli 1925. Historisch Overzicht p. 22 en 23.

3) Los siete dias/ de la semana, sobre la/ criacion del Mundo./ Por Josepho de Caceres./ Dirixido al muy Illustre Señor Jacob Tyrado,/ Parnas de la Nacion Portuguesa: que reside/ en esta muy noble y opulenta villa / de Amstradama./ VI Por Alberto Boumees-

Mij is op 't oogenblik maar één exemplaar bekend, in het Jewish Theological Seminary te New York, waarvan ik door de welwillendheid van Prof. A. Marx eenige rotografen heb ontvangen. De gebruikte vignetten en letters geven ons bij eenige verdere drukken zeer gewenschte opheldering. Zeker weten we, dat dit boek hier in Amsterdam is gedrukt, want Albert Boumeester heeft volgens Ledeboer van 1608—1614 hier gedrukt en uit Kleerkoper en van Stockum zien we, dat hij 2 Juni 1612 ondertrouwde 25 jaar oud wonende op de Breestraat. De samenhang der Jodenbuurt is zeer waarschijnlijk. Op het boek staat *cerca de la puerta nueva iunto ala gran calle*, in de buurt der nieuwe poort bij de groote (hier zeker gelijk „Breede-") straat [1]). Het boek is opgedragen aan Jacob Tirado [2]). Zoowel op den titel als voor het voorwoord (opdracht) luidt het: *Al muy Illustre Señor Jacob Tyrado, Parnas de la Nacion Portuguesa: que reside en esta muy noble [y opulenta] villa de Amstradama.*

Ook hier leeren we dus een historisch feit kennen, dat Jacob Tirado in 1613 Parnas der Portugeesch-Joodsche Gemeenschap was, van twee gemeenten vernemen we niets uit dezen opdracht. Volgens de Barrios had hij als medestichter van *Beth Jaacob* groote verdiensten. Later zou hij naar Jerusalem zijn gegaan. Dit alles vereischt natuurlijk nog nauwkeurig onderzoek.

Er volgt in 1613 ook een Spaansche vertaling van *Hilchoth Tesjoebah*, afdeeling uit Maimonides Codex over *Boete en*

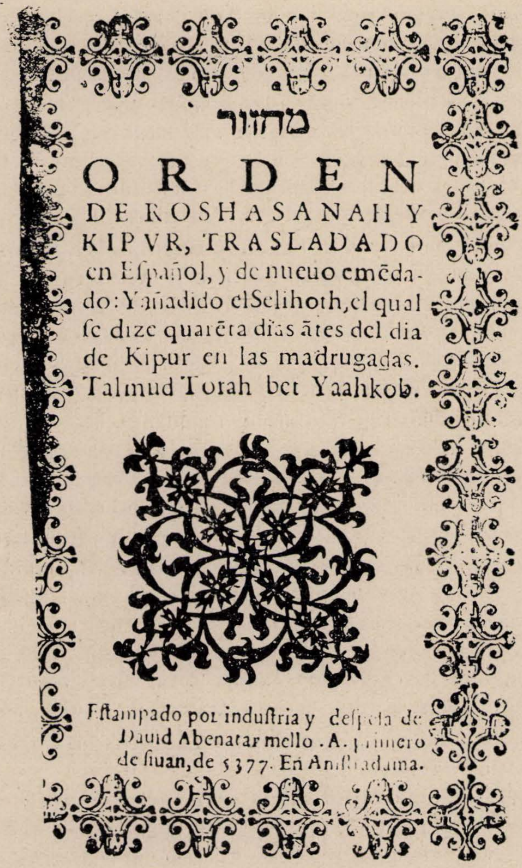
ter, cerca de la puerta/ nueva iunto'ala gran calle. Año de la cria-/ cion del Mundo. 5373./ 182 pp. 12°.

(Misschien coloph. waaruit blijkt, dat het 20 October 1612 is voleindigd?).

Exemplaar: Cat. Maggs Bros. London (1925) 467 n°. 42 nu Jew. Theol. Seminary New York. Zie Register 5687 (1926—1927) p. 129. — Zie Wolf B. H. III n°. 903 p. 526; 1854 h. p. 954; Steinschneider: Catal. Hebr. Handschriften Hamburg. Hamburg, 1878, p. 168 n°. 348; Kayserling: Bibl. p. 32. die foutief Jacob i. pl. Joseph heeft en evenzoo A. Rhine in de J. E. III, p. 481 col. 1.

1) Ledeboer: Proeve p. 16b; M. M. Kleerkoper en W. P. van Stockum: De boekhandel te Amsterdam. Haag, 1914—1916, I p. 100—101.

2) J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis p. 7.

Titelblad van den „Orden de Roshasanah y Kipur" in 1617 te Amsterdam door de Vereeniging Talmud Torah in eigen drukkerij gedrukt

Berouw. De titel luidt *Tradato de la Tesuvah o Contricion* [1]). De beteekenis van het boek voor de Jood-geworden Marranen is duidelijk. Het is woord voor woord uit het Hebreeuwsch vertaald door Dr. Semuel da Silva. Tot mijn spijt ken ik het boek niet uit autopsie en kan ook nog geen exemplaar ervan aanwijzen. Het komt mij alleronwaarschijnlijkst voor, dat in 1613 reeds een persoon in Amsterdam zou zijn geweest, als Marraan hier gekomen, (waar we nu weten hoe betrekkelijk laat dit gebeurde), in staat Maimonides uit het Hebreeuwsch te vertalen. Dr. Semuel da Silva, dien we in 1623 als bestrijder van Uriel da Costa aantreffen, is volgens Kayserling en Gebhardt Joodsch medicus in Amsterdam. Ook dit blijkt niet juist te zijn. In het *Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der onderwijsinrichtingen Talmud Tora en Ets Haïm* door Dr. C. M. Paraira en J. S. da Silva Rosa (Amsterdam, 1916) [2]) komt een faksimile voor van de onderteekeningen onder de stichtingsakte van *Talmud Tora* van 20 Mei 1616. Het spreekt van zelf, dat toen in 1616 dit reglement is vastgesteld, het niet door een 150-tal leden is onderteekend. Zooveel volwassen Sephardim waren er toen niet in Amsterdam. Er zijn ook onderteekeningen uit later tijd bij. Maar men kon ook voor anderen, kleine kinderen b.v.b. lid worden, mits men maar de contributie voor hen betaalde. Zoo heeft natuurlijk niet Menasseh Ben Israel, toen een jongen van twaalf jaar, als ongeveer zestigste, in volwassen mannenhand onderteekend, maar zijn vader Joseph Ben Israel, wiens handteekening, grafologisch volkomen gelijk, eraan vooraf gaat. Maar bovendien bleek mij, dat er ook voor niet hier wonenden, uit den Haag, Hamburg, Venetië is geteekend, die blijkbaar *Talmud Tora* finantieel wilden steunen. Onder de handteekeningen vond ik nu *David Abenatar*, dien we nog zullen ontmoeten, hij teekent zelf. Dan volgt

1) Tratado de la Tesuvah o Contricion, traduzida palabra por palabra de lengua Hebrayca en Español pol el Doctor Semuel de Silva. Amsterdam, 5373 [1613]. 44 pp. 4°. —
Zie Kayserling: Bibl. p. 65 j° 102. Noch bij Wolf: Bibl. Hebr., noch bij St. C. B. genoemd.

2) C. M. Paraira en J. S. da Silva Rosa: Gedenkschrift p. 16, 18 en 20.

por Semuel da Silva, por Joseph Musaphia, por Benjamin Musaphia. Onder den naam van Semuel da Silva staat nu bijgeschreven *damburgo*, van Hamburg, terwijl we dit voor Benjamin Musaphia ook van elders weten [1]). Vermoedelijk eerst na den dood van Christiaan IV van Denemark in 1648 kwam Musaphia naar Amsterdam. Hij was getrouwd met Sara, de dochter van Dr. Semuel da Silva en diens vrouw Rebecca. Sara was Adar II. 5372 (Maart 1612) geboren, ze waren 13 Sivan 5388 (IV. 14 Juni 1628) getrouwd en ze was, na drie jongens verloren te hebben reeds Zaterdagavond Nachamoe 5394 (1 Augustus 1634) aan de pokken te Hamburg overleden. Benjamin heeft ter harer nagedachtenis op 2 Adar 5395 (II. 20 Februari 1625) bij Menasseh Ben Israel, ook dus zonder in Amsterdam te zijn, het werkje *Zecher Rab* doen verschijnen.

Dr. Semuel da Silva was dus in 1613 vermoedelijk nog in Hamburg, misschien zelfs ook in 1623, toen zijn geschrift tegen Uriel da Costa verscheen. Want sedert mijn aanwijzing in 1911 wordt toch algemeen aangenomen, dat Uriel da Costa in Hamburg is geweest en ook daar dus met Dr. da Silva in aanraking zal zijn gekomen [2]). Of uit het boek zelf blijkt waar het te Amsterdam is gedrukt weet ik niet, evenmin of we er over den vertaler nog iets in vinden.

In tijdvolgorde zoude ik nu twee boeken van Dr. Rodrigo

---

1) Over Benjamin Musaphia zie voorwoord tot זכר רב in de eerste uitgave alleen, Amsterdam, Menasseh Ben Israel, 1635 cf. J. S. da Silva Rosa: Catalogus der Tentoonstelling in het Portug. Israël. Seminarium „Ets Haïm" te Amsterdam ter herinnering aan het Driehonderd-Jarig Jubileum van het eerste door Menasseh Ben Israel te Amsterdam gedrukte Hebreeuwsche Boek. Amsterdam, 1 Januari 1927. p. 10, n°. 20; W. Bacher in J. E. IX p. 135; Kayserling: Bibl. p. 75; M. Lemos, Zacuto Lusitanos. Porto, 1909, p. 228, 242—243.; Jul. Margolinsky: Binjamin Mussaphia. Tidsskrift for jodisk Historie. III (Kopenhavn 1923) Hefte V; H. C. Terslin: Gabriel Milan. Gilleleje, 1926, p. 9 v.

2) Over Semuel da Silva zie M. Kayserling in J. E. XI p. 343—344; Gebhardt op. cit. p. 256. — In de *Rolla* der Portugeezen in Hamburg ca. 1612 bij H. Reils: Beiträge zur ältesten Geschichte der Juden in Hamburg. Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte. II (1846) Heft 3. p. 376 v. vond ik hem niet.

de Castro uit Hamburg moeten behandelen, het eene *Tratado de Herem . . . . Impresso em Amsterdam* zonder jaar, en het andere, dat er bij behoort, *Trattado da Hallissa*, zonder plaats 1614. Beiden behandelen, naar het heet, een aangelegenheid van Joodsch huwelijksrecht betreffende de schoonzuster van den auteur. Ik ken de boeken niet, evenmin als andere werken van den schrijver en van diens zoon, die alle een afzonderlijk onderzoek vereischen. Waar ze bij de geschiedenis der Hamburgsche Sephardim behooren en Amsterdam als drukplaats voor mij ook zeer kwestieus is, ga ik er hier niet verder op in [1]).

In 1616 verschenen de *Dialogos Satyricos* van Francisco de Caceres, volgens Kayserling dezelfde als Josepho de Caceres, wiens *Los siete dias* we onder 1613 hebben besproken [2]). Ik ken alleen het exemplaar van het British Museum in London, waarvan ik rotografen van den titel en van bladzijde 222 en 223 mocht ontvangen. Hoewel er „En Francaforte, A primero de Diziembre 1616" op den titel staat, ben ik zeker dat het in Amsterdam is gedrukt. Niet alleen is de druk dezelfde

1) Over Rodrigo de Castro zie H. Reils, aldaar p. 377. Kayserling: Bibl. p. 36 en J. E. III, p. 611—612 en over zijn zoon Bento de Castro: Kayserling: Bibl. p. 35 en J. E. III, p. 609.

2) Dialogos/ Satyricos./ Por/ Francisco de Caceres./ [VJ] /En Francaforte,/ A primero de Diziembre/ 1616/. — 304 pp. 8°.
E x e m p l a a r : British Museum. London (12352 aa 24). Zie Kayserling: Bibl. p. 32. Over den auteur ook het hier p. 44 v. gezegde. — Door denzelfden auteur is ook vertaald: [Alphonse de la Torre]: Vision deleytable y sumario de todas las sciencias. Traducido de Italiano en Español por Francisco [Jacob Joseph] de Caceres. Impreso en Franco forte en 16 de Noviembre 1623 annos. 4°. — Zie de beschrijving van M. Roest in Catalog Jacob de Raphael Jessurun Cardozo. Amsterdam, Mai 1870. p. 81 n°. 1383, die achter *Frankfort* ook (Amst.) zet. — Mij is op het oogenblik geen exemplaar bekend. Roests opvatting, die ik eerst na afsluiting van deze studie vond, is voor mijn hypothese betreffende de *Dialogos* een groote steun. Kayserling: Bibl. p. 32 en A. Rhine in de J. E. III, p. 481 kennen alleen van de *Vision* een uitgave *Amsterdam, David de Crasto Tartas*, 1663 en schrijven de vertaling een anderen Caceres toe. — Of het eerste reglement der Sa Ca de dotar donzellas, waarvan een exemplaar zonder titel of druk-aanwijzing, aanvangende: Em nome del Dio B. Em Amstradam, en 16 de Adar risson, de 5375... [14 Februari 1615]. — A^4 — D^4, E^3 (E^4 blanco) = 16 ff. 4° in de Bibl. Ets Chajim-Amst. Portf. 28 $A2^{29}$ bewaard wordt, toen is gedrukt, durf ik niet beslissen.

als van *Los siete dias*, ook het mooie gestyleerde vignet op den titel en aan het slot van den tweeden Dialoog (p. 222) is hetzelfde, als dat onder de drukfoutenlijst van het bij Albert Boumeester te Amsterdam gedrukte boek. En hoewel Ledeboer alleen werk van dezen drukker tot 1614 kent, twijfel ik er niet aan, dat de *Dialogos* bij Boumeester of diens opvolger in zijn drukkerij zijn gedrukt.

De fictie van den plaatsnaam beteekent natuurlijk niets, we vinden dit in de 17de en 18de eeuw in Nederland telkens. Hamburg, Frankfort, Londen voor Amsterdamsche drukken, is geen zeldzaamheid. Zelfs niet bij Hebreeuwsche boeken.

Het motief hiervoor bij deze werken door Marranen geschreven, ligt zeker in het feit, dat zij exemplaren naar Spanje en Portugal zonden en dachten daardoor de inquisitie te misleiden. Zoo zien we bij voorbeeld later, dat de Latijnsche vertaling van Menasseh Ben Israel's Conciliator door Dionysius Vossius (1633) én met Amsterdam én met Frankfort op den titel gedrukt werd. Die met Frankfort waren natuurlijk voor het buitenland, ook de inquisitielanden, bestemd [1]).

We mogen n.m.m. deze *Dialogos Satyricos* tot de Amsterdamsche drukken rekenen. Tot mijn spijt ken ik de gebruikte papiersoort niet.

Het volgende jaar 1617 brengt ons weer een historisch waardevol boek. Er verscheen weer een Spaansche „*Orden de Roshasanah y Kipur*" [2]). Het heeft *Talmud Tora bet Yaahkob*

1) Zie J. S. da Silva Rosa: Catalogus . . . 1 Januari 1927, p. 9 n°. 16. — Frankfort a. d. M. zal wel als drukplaats zijn gekozen, wegens de internationale beteekenis der Frankfurter-Büchermessen.

2) מחזור / Orden/ de Roshasanah y/ Kipur, trasladado/ en Español, y de nuevo emēda-/ do: y añadido el Selihoth, el qual/ se dize quarēta dias ātes del dia/ de Kipur en las madrugadas./ Talmud Torah bet Yaahkob. / V Estampado por industria y despesa de/ David Abenatar mello. A. primero/ de sivan, de 5377. En Amstradama./ [I. 4 Juni 1617]. A^8—Z^8, a^8—r^8, s^7 = 327 ff. 8°.

Coloph: fol. 327b. Fin de Roshasanah/ y Kipur./ Estampado, y acabado la presente orden de/ Roshasanah y Kipur ā loor de Dio/ en Amsterdam á 15 elul/ 5377./ [VI. 15 September 1617]. —

Exemplaar: Catalogue de la Bibliotheque . . . Leon V. Saraval. Trieste 1853. p. 86, n°. 1235, nu Jüdisch-theol. Seminar. Breslau n°. 911. — Zie Kayserling. Bibl. p. 61.

op den titel en de aanwijzing, gedrukt op last en kosten van David Abenatar Mello. Den eersten Sivan 5377 (I. 4 Juni 1617).

Het eenige mij bekende exemplaar was vroeger in de bibliotheek van Leon Saraval in Triest en nu in die van het Rabbijnen Seminarium te Breslau. Ik mocht het vandaar ter bestudeering te leen ontvangen.

Talmud Tora van Beth Jaacob, was zooals we weten de voorgangster der onderwijsinrichting *Ets Hajim*. Uit het mooie gedenkschrift van Dr. Paraira en da Silva Rosa (p. 32) blijkt, dat reeds in 5377 (1617) onder het bestuurderschap van David Abenatar Hebreeuwsche en Romeinsche letters (Letraz Ebraycas E Ladinaz) voor *Talmutora* waren aangekocht, om zelf te kunnen drukken. Dit *Orden* nu is zulk een boek en de Hebreeuwsche letters er in, zijn de eerste met metalen typen gedrukte Hebreeuwsche letters in Amsterdam mij op het oogenblik bekend [1]). Geheel Hebreeuwsche boeken zijn met deze Hebreeuwsche letters vóór 1627 zeker niet gedrukt, want Menasseh Ben Israel had anders niet in de voorrede van het tweede deel van zijn *Conciliador* in 1641 geschreven: „Yo introduxe la Typographia Hebrea en estas partes."

Vermoedelijk zijn met die Hebreeuwsche letters *Aleph-Beth-* en *Berachoth-Plano's* voor onderwijsgebruik gedrukt, daarvoor zullen ze allicht in de eerste plaats zijn aangeschaft, want we moeten toch niet vergeten, dat de Marranen, die hier kwamen, evenals hun kinderen, langzamerhand Hebreeuwsch moesten leeren. Hoewel we van deze *Aleph-Beth-Plano's* nog geen enkel uit dien vroegen tijd kennen, is het natuurlijk zeer wel mogelijk, dat er nog voor den dag komen en mijn hypothese zullen bevestigen.

Hoe de Synagogediensten in dezen tijd zijn gehouden weet ik niet. Of de latere scheiding, die tot een derde Gemeente *Beth Ysrael* [2]) voerde, (men zegt gewoonlijk in 1618), met de doorvoering van Hebreeuwsche Synagogediensten in dien tijd bij *Beth Yaacob*, die we toch zullen moeten gaan aannemen, in samenhang kan worden gebracht moet ook nog, los van

1) Zie afbeelding in mijn artikel in De Vrijdagavond III n°. 39 van 24 December 1926, p. 196 en hier p. 18.

2) Zie J. S. da Silva Rosa: Geschiedenis p. 15 en 16.

alle totnutoe gegeven verklaringen, worden onderzocht. Niettegenstaande het vele, dat over de stichting der Portugeesche Gemeenten is geschreven, zien zij, die deze geschiedenis ernstig bestudeeren in, dat we er feitelijk nog zoo weinig van weten.

Tot Dordrecht,
C Ghedruct bp my Peeter Verhagen/woonende
inde Wyncruye opde Weynuzugge. Voor Jas-
per Tropen/Anno 1597.

Vignet en onderschrift van het p. 37 besproken pamflet.

Dat we bij *Beth Yaacob* langzamerhand ook Hebreeuwsche diensten krijgen leid ik af uit den volgenden druk in 1618 een *Orden de Oraciones* [1]) voor de feestdagen. Hierin komen

1) Orden de/ oraciones de mes/ arreo sin boltar/ de una à otra parte./ Y la Orden de Hanu-/ cah, Purim, y Pascuas de Pesah, Sebuoth, y/ Sucoth, con mucha diligentia emendada./ Y las Bakassot al principio en ladino/ con la proninçiaçion Hebrayca escrita/ en Hespannol./ VI / Impresso a despesza de la Santa Hebra de/ Talmud Torah, del Kahal Kados Bet/ Yaahkob en Amstradama:/ Anno 5378./ [VIII ff.], A^8—Z^8, Aa^8—Ii^8 = 264 ff. 8°.

Exemplaren: 1) Staats- und Univ. Bibl. Hamburg. Waarvan ik rotografen ontving. — 2) Brit. Mus. Londen. Zedner p. 485. — 3) Cat. D. H. de Castro 1899, n°. 1175, nu Univ. Bibl. Amsterdam, zie Het Boek, II Reeks. V (1916) p. 258 en Gids U. B. Amsterdam, 1919. Bijl. IV, p. 19 n°. 85.

geen Hebreeuwsche letters voor, maar aan het begin van het boek zijn een aantal gebeden, als *Adon Olam* en dergelijke in enkele transcriptie met Romeinsche letters in het Hebreeuwsch opgenomen: *con la pronunçiaçion Hebrayca escrita en Hespanol*, zooals het op den titel luidt. Het is gedrukt op kosten der *Santa Hebra de Talmud Torah, del Kahal Kados Bet Yaahkob* te Amsterdam in 5378. We hebben het van ouds bekende vignet in de blokjes, evenals de oude sierlijsten. Het bewijst n.m.m. voldoende evenals de lettertypen, dat *Talmud Torah* misschien via een der Noord-Nederlandsche dochterdrukkerijen, letters en matrijzen van den Antwerpschen Plantijn heeft gekocht.

Van dit gebedenboek ken ik drie exemplaren. Behalve in het British Museum te Londen en de Staats- en Universitäts Bibliothek te Hamburg, van waar ik rotografen mocht ontvangen, bezit ook de Amsterdamsche Universiteits Bibliotheek een exemplaar.

Hoewel er zonder twijfel nog andere boekjes, schoolboekjes, die evenals alle gebruikboekjes overal en in alle talen verdwenen of hoogst zeldzaam zijn,in dien tijd hier zijn gedrukt, krijgen we nu eerst in 1622 een klein boekje te vermelden. Een *Horden de Pesah*, geheel Spaansch, 15 blaadjes [1]). Het is een vertaling, met gebruiksaanwijzingen, b.v.b. om *Harozeth* te maken, van de Pesach-Hagadah. Het is weer op last en kosten van David Abenatar Melo, den bestuurder van Talmud Torah verschenen, zonder twijfel in de eigen drukkerij. Want dit boekje mogen we, naast zijn liturgisch karakter, ook onder de schoolboekjes rekenen. Het eenige mij bekende exemplaar kwam op de zoogenaamde Auctie-Almanzi bij Frederik Muller in Amsterdam 1868 voor, later in de ver-

1) Horden/ de/ Pesah./ Saber Como se deve fazer el Haroseth y co-/ mo se deve esconbrar la caza de/ leudo y la Hagadah./ [VI] / Em Amstradama./ Estampado por Endustria y despeza de David/ Abenatar, melo, en Anno 5382./ 24 de Nisan. /[VII (!) 4 April 1622].
A^8, B^7 = 15 pp. 8° (14,8 × 9 cm.).
Exemplaar: Roest-Auctie Almanzi 1868 n°. 4267 = Cat. D. H. Castro (1899) n°. 1191, nu Univ. Bibl. Amsterdam, zie Het Boek, II Reeks. V (1916) p. 258 en Gids U. B. Amsterdam, 1919. Bijlage IV, p. 16 n°. 71.

zameling D. H. de Castro en werd op diens veiling voor de Universiteits Bibliotheek te Amsterdam gekocht.

In 1623 verscheen bij den bekenden Amsterdamschen en later Leidschen drukker Paul van Ravesteijn, het werkje *Tratado da immortalidade da alma* van Dr. Semuel da Silva [1]), over de onsterfelijkheid der ziel, gericht tegen Uriel da Costa. Diens geschrift schijnt da Silva vóór den druk te hebben gelezen. Zooals we vroeger reeds hebben gezien, is het niet onmogelijk, dat Dr. Semuel da Silva ook in 1623 nog in Hamburg was. Het boekje is zeer zeldzaam. Gebhardt en Porges kennen slechts 4 exemplaren. Ik heb nog een vijfde in de Palatina te Parma gevonden, uit de Rossi's boeken, die het in zijn *Libri Stampati* noemt.

In 1624 volgde Uriel da Costa's anti-rabbijnsch geschrift: *Examen das tradiçoens Phariseas*, misschien ook bij van Ravesteijn gedrukt. [2]) Zooals bekend werden de exemplaren

1) Tratado/ da/ Immortalidade:/ da alma/ composto polo Doutor Semuel da Silva, em/ que tambem se mostra a ignorancia de certo contra-/ riador de nosso tempo que entre outros muytos erros/ deu neste delirio de ter para si et publicar que/ a alma de homem acaba juntamen-/ te com o corpo./ □/ A Amsterdam,/ Impreso em casa de Paulo de Ravesteyn,/ Anno de criacaõ do mundo 5383 [1623]. A^8—L^8, M^1 = 178 pp. 8°.

Exemplaren: 1) Bibl. Ets Chajim-Amsterdam 20 E 55. — 2) British Museum. Londen. 3) Joaquim de Araujo: Judeus Portuguêses. Notas de Bibliographia. Famalicao, 1901. p. 4 n°. 1. 4) G. B de Rossi: Libri Stampati di letteratura sacra. Parma, 1812 p. 49. 5) Cat. D. H. de Castro (1899) n°. 1249, nu Univ. Bibl. Amsterdam, zie Gids U. B. Amsterdam 1919, Bijlage IV, p. 16 n°. 80. Vermoedelijk was dit exemplaar vroeger Auctie Jacob de Raphael Jessurun Cardozo-Amsterdam, Mei 1870 p. 80, n°. 1379. — Zie Wolf: Bibl. Hebr. III, n°. 2121, p. 1115—1116; Kayserling: Bibl. p. 102; Gebhardt: op cit. p. 158 en 256; N. Porges' Recensie in Monatsschrift 67 (1923) p. 210.

2) Examen das tradiçoens Phariseas conferidas con à Ley escrita por Uriel Jurista Hebreo, com reposta à hum Semuel da Silva, seu falso Calumniador. Amstelod. 5384 [1624]. 8°.

Zie Cat. R. Davidis Nunnes Torres [Hagae Comit. 1728] p. 33 n°. 76, volgens Wolf: B. H. IV (1733) p. 774; Kayserling: Bibl. p. 183; S. Seeligmann in Recensie Mendes dos Remedios: Os Judeus Portugueses em Amsterdam. (Coimbra, 1911) Z. f. h. B. XV (1911) p. 42; Gebhardt, op. cit. p. 183.

door den Schout vernietigd, toch was er, zooals ik in 1911 aanwees, op de auctie van Chacham David Nunez Torres in 1728 in den Haag nog een exemplaar. Waar het gebleven is weten we niet. Misschien komt het nog eens voor den dag.

Op 25 Elul 5386 (de dag is met de hand verbeterd, IV. 16 September 1626) begon de druk van een boek van David Abenatar Melo zelf. *Los CL Psalmos de David en lengua espanola* [1]). Het psalmboek in Spaansche gedichten overgebracht. De auteur was vóór zijn komst naar Amsterdam (zeker vóór 1616) lange jaren in de kerkers der inquisitie gevangen geweest. In deze gedichten zingt hij nu aansluitend aan den Psalmtext, in de herinnering zijn lijden ophalend, zijn leed uit en jubelt in de daarvoor passende Psalmen in vreugde over de door God hem ten deel gevallen redding. Kayserling en ook vroegeren hebben reeds uitvoerig over dit boek geschreven.

Op den titel heet het nu „*En Franqua forte*". Hoewel het papier slecht is, zooals we het in boeken in de Nederlanden in dien tijd niet vaak vinden, geloof ik toch ook dezen druk naar

---

1) Los CL. Psalmos/ de David: in lengua Espan-/ nola, en varias rimas, conpu-//estos por David ABenatar melo, conforme ala/ verdadera Tracduccion ferraresqua: con algunas/ aleguorias del Autor./ Dedicados al D. B. Y â su santa companha De Issrael y Jeudad: es parzida por el/ mundo en este larguo cautiverio, y alcabo lã Barakã/ des mismo David y Cantico/ De Moyzes./ En FRanqua Forte Anho De/ 5386./ En 25 de elul./ [IV. 16 September 1626].
a⁴, b², A⁴—Z⁴, Aa⁴—Kk⁴, Ll³ = 141 ff. (XIV, 268 pp. fals. num.). 4°. (15.5 × 18,5 cm.).
De datum 25 met de hand verbeterd. Omlijst en boven vignet: Koning David harp spelend. — Exemplaren: 1) Brit. Mus. London. Catal. Print. Books. Bibles II. O. T. London 1897, col. 555. [2433 cc 26]. — 2) „Another Copy. Interleaved and a portion of the work transcribed and the spelling modernised". — 3) Cat. Mij. Ned. Letterkunde. Leiden (U. B.) I. Col. 919. — 4) Roest-Cat. Isaac da Costa-Amsterdam 1861, n°. 2590. (Waar nu?) — 5) Cat. Maggs Bros.-London 419 (1922) n°. 74, nu Jew. Theol. Seminary New-York. — 6) Cat. Anibal Fernandez Thomaz. Lisboa, 1912 p. 1 n°. 2 = Cat. O. Harrassowitz-Leipzig, 359 (1913) n°. 1346, nu Bibl. Ets Chajim-Amsterdam 2 E 50. — Zie Kayserling: Bibl. p. 67—68; Sephardim. Leipzig, 1859, p. 169—171; J. E. VIII p. 455; M. C. Paraira en J. S. da Silva Rosa: Gedenkschrift p. 14, 23 en 69; hier p. 47, 51 en 53.

Amsterdam te mogen stellen. Er komt weer op folio 2 verso, de ons van ouds bekende sierlijst uit blokjes voor en op folio 3 verso en 6 recto twee verschillende ornament-vignetten uit een stuk, die in stijl gelijk zijn aan een dergelijk ornament-vignet in *Los siete dias*, aan het slot van het boek onder „*Fin de la Semana sobre la criacion, del mundo*" in de drukkerij van Albert Boumeester te Amsterdam gebruikt. Hoewel we, zooals boven reeds gezegd, geen zekerheid hebben, dat toen Boumeester nog een drukkerij had, acht ik het zeer waarschijnlijk, dat bij hem of zijn opvolger het boek is gedrukt.

Voor een reis van Abenatar Melo naar Frankfort a. d. M. vóór hij naar Amsterdam kwam, dit kan al om het jaartal van den druk niet, of van uit Amsterdam is geen enkel motief te vinden.

Dat Frankfort weer als schuilnaam genoemd is, komt zonder twijfel weer, omdat het boek ook naar de inquisitielanden als troostlektuur werd gezonden [1]).

Het boek is uiterst zeldzaam. Hier in Nederland bezat alleen de Bibliotheek der Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde in de Universiteits-Bibliotheek te Leiden een exemplaar. Te Londen in het British Museum zijn er twee, één doorschoten en gecorrigeerd ten behoeve van een tweeden druk, die echter niet is verschenen. Ook het Jewish Theological Seminary te New York bezit een exemplaar. Van wijlen David Montezinos, 22 December 1916 overleden, die bij een studie als deze in dank moet worden herdacht, voor den verzamellust en de onbaatzuchtigheid, waarmede hij tallooze waardevolle boeken heeft vergaard en aan de Bibliotheek van het Portugeesch Israel. Seminarium Ets Chajim te Amsterdam heeft geschonken, had ik altijd gehoord dat deze Spaansche Psalmen van Abenatar Melo zijn meest gezocht Spaansch desideratum was. Toen hij zelf reeds niet meer in staat was, zich voor zijn bibliotheek te interesseeren, vond ik in 1913 in een Catalogus Harrassowitz te Leipzig een exemplaar, afkomstig uit een verzameling te Lissabon. Uit hulde voor den „Ouden Heer", zooals de heer Montezinos

1). Zie hier p. 50.

werd genoemd, raadde ik den heer J. S. da Silva Rosa, toen nog assistent-bibliothecaris, aan het te koopen. Ik kon nu voor mijn studie dankbaar van dit exemplaar gebruik maken.

Het laatste te bespreken boek is zeker in de Noordelijke Nederlanden gedrukt, hoewel er Ferrara op den titel staat. Een bloedverwant van Abraham Usque, den reeds besproken Ferrarensischen Marraan-drukker, Samuel Usque heeft in een Portugeesche kronijk de lijdensgeschiedenis van het Joodsche volk door de eeuwen heen in drie dialogen geschreven. Het boek was, zooals de titel het ook zegt: *Consolacam as Tribulacoens de Israel* [1]), als troost voor de uiteindelijke hulp van God bedoeld en bestemd de Marranen als troostrijke lektuur te dienen. Het verscheen in klein formaat te Ferrara à 7 de Septembro 5313 (1553) met Gothischen letter gedrukt. Het is een der zeldzaamste Judaica die ik ken. Behalve het exemplaar van Moreira Cabral te Porto, naar hetwelk Prof. Mendes dos Remedios het boek te Coimbra in 1906—1907 nadrukte, vond ik tot mijn groote verrassing een prachtexemplaar (waarin alleen blad 1 van den text in prachtig handschrift is aangevuld) in de Koninklijke Bibliotheek in den Haag.

Dit boekje is in de Noordelijke Nederlanden herdrukt [2])

---

1) Consolacam as Tri-/ bulacoens de/ Israel./ Composto por Sa-/ muel Us-/que./ VI / Empresso en Ferrara en casa de Abraham aben/ Usque 5313; Da criaçam á 7 de Setembro./ [V. 28 Elul. 1553].

Goth. Letters. *[7], A[8]—Z[8], Aa[8]—Mm[8], Nn[4] = 291 ff. 8°.

Exemplaren: 1) Koninklijke Bibliotheek den Haag. II R. 169. Blad 1 Text, A[1], ontbr. en is in handschrift aangevuld. — 2) Moreira Cabral-Porto, naar dit exemplaar door Prof. Mendes dos Remedios, Coimbra, 1906—1907 herdrukt. — 3) Verzeichniss A. Asher u. Co. Berlin, 1868, p. 13 n°. 150. (Waar nu?). —

Zie Kayserling: Bibl. p. 107; de Rossi: De typ. Fer. p. 64—67 en 107; Julius Steinschneider: Einiges über R. Samuel Usque's Trost Israels in seinen Trübsalen, in Festschrift zum X Stiftungsfestes des Akad. Vereins der jüd. Gesch. u. Litt. zu Berlin. Berlin 1893. Het door dezen gebruikte exemplaar der Bibliothek Hamburg, is zooals mij door rotografen bleek, ook niet deze Editio princeps, maar de herdruk. — De Hebreeuwsche woorden hier Folio 28b regel 15 en 271b regel 7.

2) Consolacam./ As Tri/ bulacoens/ de Ysrael/ Composto por Samuel Usque./ VI Empresso en Ferrare en casa de/ Abraham

met Ferrara 27 (in plaats à 7) September 5513 op den titel; geheel met Latijnschen letter. We mogen met Mendes dos Remedios wel aannemen, dat het nog vóór 1600 is verschenen. Het was ook voor de Marranen in Antwerpen en in de Spaansch-Portugeesche landen bestemd. De opdracht der eerste uitgave aan Senhora Dona Gracia Nassi, die immers in Antwerpen was geweest, staat er ook nog in.

Merkwaardig is het nu, dat in den echten Ferrara-druk twee Hebreeuwsche woorden, één יין nogal in het begin van het werk en één היא bijna aan het einde voorkomen. In den herdruk is het eerste woord door *Vinho* vervangen, maar het laatste staat er, wel met een fout היא i. p. היא. Dit is door Mendes dos Remedios overzien.

Hieruit zoude ik willen afleiden, dat onder het drukken de drukker in het bezit van Hebreeuwsche letters is gekomen. Misschien is het, evenals het eerste door ons besprokene, ook in Dordrecht gedrukt, dat met de Marranen in Antwerpen verbinding had. De sierlijsten zijn weer de bekende uit blokjes. Het titelvignet, uit één stuk, heb ik nog niet elders teruggevonden. De gebruikte Hebreeuwsche letters zijn de slanke, lange zoogenaamde Rasji-letters, die we b.v.b. later ook bij Janssonius in Amsterdam gebruikt zien. Ik geloof dat ze tot de Plantijnsche Hebreeuwsche letterkast mogen worden gerekend.

Niet in onze onderzoekingen vallen de Hebreeuwsche

---

aben Usque 5313. Da Cria-/çam 27, de Setembro./ — (De 27 September 5313, zou de III. 9 Tisjri 1552! zijn).

Rom. Letters. A^8—Z^8, Aa^8—Ll^8, Mm^4 = 276 ff (fals. num.).

Exemplaren: 1) Koninklijke Bibliotheek. den Haag. II R 170. — 2) Staats- u. Univ. Bibl. Hamburg. — 3) Cat. L. Saraval p. 79, n°. 1124 = Jüd. Theol. Seminar-Breslau. — 4) Jew. Theol. Sem.-New York. — 5) British Museum-London. 701 a 41. — 6) Bodleiana-Oxford. — 7) Palatina-Parma. cf. de Rossi: Libri Stampati p. 55. — 8) Parijs. cf. I. Loeb: R. d. E. J. 1888 p. 45. — 9) Bibl. Annibal Fernandes Thomaz-Lissabon cf. Mendes dos Remedios, Herdruk p. IX. (Waar nu? Stond niet in den Catalogus). — 10) Cat. J. da Costa (1861) n°. 2440 (Waar nu?). — 11) Cat. J. Almanzi-Padoua 1864 p. 110, n°. 2100, dit zou n°. 5 van het British Museum kunnen zijn. — Op fol. 64a staat hier *Vinho*, maar op fol. 261a regel 3 van boven is het laatste woord Hebreeuwsch.

drukjes van Hugh Broughton in 1605 en 1606 in de Nederlanden gedrukt. Ze hebben met de geschiedenis der Sephardim niets te maken [1]). Broughton is 1549 in Engeland geboren en was Hebraizant. Hij was 1590 in Frankfort a. d. M. geweest en met Rabbijnen in aanraking gekomen, had later in Worms met Rabbi Elias Loans gedisputeerd, briefwisseling gehouden met Rabbijnen uit Constantinopel en naar men zegt in 1597 gedisputeerd met David Farrar in Middelburg. Daar was hij van 1603 tot 1611 predikant der English Congregation geweest. Waar nu deze in Nederland gedrukte Hebreeuwsche boekjes zijn gedrukt, er zijn er met Zacharias Heinz als *uitgever* in 1605 te Amsterdam op den titel, vereischt nog nauwkeurig onderzoek. Behalve in Amsterdamsche, ook in Middelburgsche Archieven. Misschien is het notarieel drukkerscontrakt nog te vinden. Dat het er is geweest is zeer waarschijnlijk, omdat Broughton een vreemdeling was.

Al was de oogst van ons onderzoek quantitatief niet groot, mogen we resumeerende wel zeggen, dat we er voor de oudste geschiedenis der Sephardim veel uit hebben geleerd. Als we de twee boekjes tegen en van Uriel da Costa, die een historisch geval belichten, weglaten en ook de niet behandelde Hamburgsche, dan zien we, dat in het eerste kwart der zeventiende Eeuw, zoover onze kennis op het oogenblik reikt, slechts 2 of 3 boeken zijn verschenen die tot de belletrie kunnen worden gerekend. De andere boeken behooren tot de stichtelijke lektuur. Pardo's Choboth Halebaboth, da Silva's Tradato de la Tesuvah en ook Melo's Berijmde Psalmen. De *Orden's*, waaruit we zooveel konden leeren vanzelf. Ook dit geeft ons den indruk, we moeten niet vergeten, dat we in de Nederlanden juist in den rijksten tijd van boeken-

1) Over Hugh Broughton zie Dictionary of Nat. Biography VI (1886) p. 459—462; Steinschneider C. B. 1629 col. 806—808; Zedner p. 159; E. W. Moes en C. P. Burger Jr.: De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw. IV p. 255. — Een exemplaar van zijn *Parsjegen nisjtevan* kwam van de Auctie H. A. Wagenaar (1904) Amsterdam n°. 1167 in het bezit der Univ. Bibliotheek-Amsterdam, zie Gids U. B. Amsterdam, 1919, Bijlage IV p. 17, n°. 81. Dat ze op een plaats ver van Middelburg, waar Broughton ze niet zelf kon corrigeeren gedrukt zouden zijn, is weinig waarschijnlijk.

productie zijn, dat de Sephardim hier in getal nog gering, in Joodsch-godsdienstige georienteerdheid nog uiterst zwak zijn.

We konden, om slechts een paar hoofdmomenten te releveeren, samenhang zien tusschen Antwerpsche Marranen en Noord-Nederlandsche drukkers, een personeele unie vaststellen tusschen de vragers om nederzetting in Haarlem in

Colophoon van het 1 Januari 1627 voleindigde boekje.

1605 en den stichter van *Neve Salom*, we vonden een aanwijzing, die ons het ontstaan van *Beth Israel*, de derde gemeente, misschien duidelijk zou kunnen maken en we konden een aantal personen en feiten, ons tot nu toe alleen uit de Barrios bekend, gedokumenteerd naar plaats en jaar vastleggen. Maar vooral bracht het ons de bevestiging, dat heel het ontstaan der Sephardisch-Joodsche-Gemeenschap in Amsterdam, zooals we ook in het eerste deel aanwezen, veel later plaats had, dan men tot nu toe meende. De eerste Mar-

ranen, Maria Nunez en de haren, kwamen eerst 1597 naar Amsterdam. Nergens, ook niet bij Noël de Caron een spoor, dat ze kwamen om Joden te worden. Eerst in het najaar 1605 krijgen we het huwelijk der twee andere kinderen van Mayor Rodrigues en van haar intusschen naar Amsterdam gekomen echtgenoot Gaspar Lopez. De komst van Uri Halevy moet van deze groep geheel gescheiden worden gehouden. Hij kwam naar mijn meening eerst in 1604, het jaar in de zoogenaamde Uri-Halevy'sche Familiekronijk genoemd, hier. De eerste groep om Mayor Rodrigues heeft tot dien tijd als schijnchristenen hier geleefd.

Dat men tot nu toe dit alles zoo geheel anders zag, kwam omdat men de gewone wetenschappelijke methode van geschiedenisonderzoek bij deze Amsterdamsche Jodengeschiedenis verwaarloosde. De bron was altijd de Barrios. Maar deze was niet alleen dichter, maar echt Panegyrist. Zijn dichtkronijken moeten met denzelfden maatstaf worden gemeten, als alle dergelijke werken, van Vergilius' Aeneis tot de stadkronijken van de Barrios' tijd. Deze teekent *ad majorem gloriam Esnogae*, hij kwam het jaar vóór de inwijding van het Prachtgebouw naar Amsterdam, de eerste Marranen, die hier kwamen, reeds geheel in het gedachteleven, het Joodsche, weldadige, wetenschappelijke, dat zijn eigen tijd, het laatste kwart der zeventiende eeuw, kenmerkte.

Hij brengt personen op geheel verschillenden tijd hier gekomen in hetzelfde tijdverband om meer indruk te maken. Zoo moet Chacham Pardo in September 1597 reeds Chacham hier zijn, toen Maria Nunez met de vier Portugeesche kooplieden, haar bloedverwanten, nauwelijks voet aan wal hadden gezet. Alles zooals we het bij andere Panegyristen ook aantreffen.

Ja, misschien komt er bij de Barrios nog iets bij. Door da Silva Rosa kennen we een brief van de Barrios aan Parnassijns der Portugeesche gemeente van Januari 1679, dus vier jaar na zijn komst naar Amsterdam [1]). We zien daaruit de zeer armoedige en steunbehoevende omstandigheden van

1) Zie J. S. da Silva Rosa in Simonsen Festskrift. Kobenhavn, 1923, p. 106 v.

den dichter en ook de weinige geneigdheid van Parnassijns hem te helpen. Niet onmogelijk is het nu, dat de Barrios als kontrastteekening de oudste Sephardim, als Parnassijns-Maecenassen — bewust of onbewust — bijzonder uitbeeldt.

Zonder den historischen kern der de Barrios-verhalen te zoeken, heeft David Franco Mendes, die rond gerekend nog een eeuw verder ervan afstaat, ze als juist aanvaard en er zijn andere bronnen, zonder eenige historische kritiek, tusschen gewerkt. Beiden werden door Koenen [1]) gebruikt en gevolgd en voor de lateren, op een paar uitzonderingen na in den nieuwsten tijd, was Koenen d e man en h e t boek, zooals ik het vroeger eens zeide.

Met dit historisch-bibliographisch onderzoek wil ik den indruk wekken, dat we ten opzichte der Amsterdamsche Jodengeschiedenis van wetenschappelijk standpunt beschouwd nog aan het begin zijn en de ernstige onderzoekers werkelijk een gulden tijd kunnen beleven. Zij, die met zoo'n zekerheid alles vertellen, telkens hetzelfde weer opgedischt, zonder eenig zelfstandig onderzoek, brengen deze geschiedenis niet vooruit. Onbevangen, zonder vooropgezette meening, noch van anderen, noch vroeger zelf geuit, dient deze Amsterdamsche Jodengeschiedenis naar modern wetenschappelijke methode te worden onderzocht. Mogen zich er velen door aangetrokken gevoelen en de belangrijke rol, die de Sephardim in de Joodsche, maar ook in de Nederlandsche geschiedenis hebben gespeeld, in helder licht stellen.

---

1) H. J. Koenen: Geschiedenis der Joden in Nederland. Utrecht, 1843. Over de Barrios als bron aldaar p. 6 en 7 en over het Franco Mendes handschrift p. 149 noot 1.

* * *

De resultaten van dit onderzoek zijn als voordracht in het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap te Amsterdam op 23 December 1926 gelezen. — In het kort zij hier nogmaals, dank gebracht, aan Bibliotheken, Archieven en partikulieren, die mij bij deze omvangrijke studie, door het leenen van boeken, het verschaffen van rotografen en het geven van inlichtingen van dienst zijn geweest.